

Andrej Ferletic

Propagandni in politično-propagandni napisi ter grafiti na Primorskem v letih pred, med in po drugi svetovni vojni*

UDK 32:659.442(497.4 Primorska)»1920/1950«

FERLETIC Andrej, univ. dipl. etnolog in kulturni antropolog, SI-2272 Gorišnica, Mala vas 34 a

Propagandni in politično-propagandni napisi ter grafiti na Primorskem v letih pred, med in po drugi svetovni vojni

Zgodovinski časopis, Ljubljana 61/2007 (135), št. 1–2, str. 113–140, 88 cit.

1.01 izvorni znanstveni članek: jezik Sn. (En., Sn., En.)

Propagandni, politično-propagandni napisi in grafiti, ki so nastajali v letih pred, med in po drugi svetovni vojni, so specifičen pojav, ki je zaradi vzrokov in okoliščin v takih oblikah poznan le na Primorskem. Njegove posebnosti so kontinuiteta, sporočilnosti in akterji, saj so po takem načinu izražanja posegali tako posamezniki, kot tudi razne organizacije in oblasti. Vsekakor pa so, gledano v celoti, dober odsev družbeno-političnega dogajanja, ki je bilo v teh letih na tem prostoru še posebno pestro.

Avtorski izvleček

UDK 32:659.442(497.4 Primorska)»1920/1950«

FERLETIC Andrej, Ethnologist and cultural anthropologist, SI-2272 Gorišnica, Mala vas 34 a

Propaganda and Political-propaganda Writings and Graffiti in Primorska Before, Between and After the Second World War

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana 61/2007 (135), No. 1–2, pp. 113–140, 88 notes

Language: Sn. (En., Sn., En.)

Propaganda, political-propaganda writings and graffiti, that has been created before, between and after the II. WW, are the specific phenomenon, which is because of the reasons and circumstances in such forms known only in Primorska region. Its particularities are continuity, sendings of the words and creators, because such way of expression used to have on one hand individuals and on the other different kind of organizations and authorities. But they are in any case, if we look entirely, good reflection of sociopolitical events, that were in this years and in this region specially intense.

Author's Abstract

Uvod

Sledeče besedilo predstavlja oris ustvarjanja propagandnih in politično-propagandnih napisov ter grafitov na Primorskem v letih pred, med in po drugi svetovni vojni. Te napise in grafito iz tega obdobja doslej še ni niti znanstveno ali strokovno, niti poljudno obravnavala nobena stroka ali posameznik.

Moje začetne hipoteze oziroma vprašanja, na katere sem želel odgovoriti so bila: Kdo je te napise ustvarjal? Kaj ga/jih je pri tem vodilo? So bili ti napisi vodeni s strani oblasti ali so bili spontani izrazi ljudskih hotenj? Kdaj so sploh nastajali? Odgovore nanje sem iskal v arhivskih, časopisnih, fototečnih, literarnih in tudi ustnih virih po terenu, kjer sem sočasno tudi dokumentiral te še prisotne, a vse hitreje izginjajoče napise in grafito. Prav to izginjanje morda najvidnejših pričevalcev ljudskega in oblastnega družbeno-političnega razmišljanja, je bil glavni razlog, zaradi katerega sem se odločil ta pojav podrobneje raziskati.

---

* Članek je povzetek mojega diplomskega dela, ki sem ga zagovarjal pri prof. dr. Janezu Bogataju na Oddelku za etnologijo in kulturno antropologijo Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani 13. marca 2006.

Ko želi posameznik ali posameznica izraziti svoje lastno mnenje, želje, zahteve ali poglede na določene dogodke, stvari ali odnose, postane pisana beseda njegov ali njen ali njihov (če gre za skupino ljudi) pomemben dejavnik pri doseganju tega cilja. Posebno pomembno je to pri marginaliziranih družbenih skupinah, ki jim oblast drugače ne zna prisluhniti. S pisano besedo na javnih krajih želijo posamezniki, posameznice ali člani in članice teh marginaliziranih skupin izraziti svoja hotenja, želje, zahteve in poglede na določene družbeno-politične in druge dogodke ter stvari.

To marginalizirano skupino so v letih pred, med in po drugi svetovni vojni na Primorskem predstavljali Slovenci, ki jih je zaradi svojih zahtev po narodnih pravicah in pravicah do samoodločbe najprej marginalizirala italijanska oblast, nato fašistična, po njeni kapitulaciji nacistična, pa tudi po koncu vojne ljudem, ki so si predvsem želeli miru in svobode, razne oblasti niso prizanašale. Vsekakor je boj primorskih Slovencev za svoje narodne zahteve združen v kompleksne celote, ki so časovno ločene in obenem povezane, nikakor pa jih ni mogoče raziskovati ločeno, brez upoštevanja ožjih in širših družbenih, kulturnih, političnih, ekonomskih, verskih, gospodarskih, etničnih in še mnogih drugih dogajanj, ki so bila na tem prostoru vedno zelo burna.

Še nekaj o terminologiji. V skupino grafitov sem uvrščal tiste napise, ki so javnega značaja in niso bili vodeni, izdelani ali naročeni iz raznih državnih institucij. Za propagandne napise sem označil vse javne napise, ki pa nimajo političnega značaja. Če so slednjega ti napisi imeli, sem jih uvrstil v skupino politično-propagandnih napisov. Seveda je to le nujno teoretično »predalčkanje«, saj je vsak napis ali grafit zgodba zase, poleg tega pa so meje med temi oznakami mnogokrat zabrisane, saj je lahko nek grafit tudi propagandni ali/in politično-propagandni napis in obratno.¹

Okupacija

Dne 3. novembra 1918 je bilo v Villi Franci v Furlaniji podpisano premirje med Avstro-Ogrsko in zmagovitimi državami antante, med njimi tudi Italijo. Italijanska vojska je že 6. novembra zasedla Gorico, do srede meseca pa ozemlje preko črte razvodja, določene z Londonskim paktom leta 1915, tudi del logaškega okraja v deželi Notranjski. S tem je pridobila ozemlje, po katerem je tako dolgo stremela. 12. novembra 1920 sta Kraljevina Srbov, Hrvatov in Slovencev ter Kraljevina Italija podpisali v Rapallu sporazum o državni meji. Tako je pod Italijo prišla dobra četrtina celotnega slovenskega naroda. Kljub temu, da je italijanska zbornica sprejela resolucijo z obljubo, da bosta manjšini (slovenska in nemška) po iskrenih jamstvih lahko gojili svoj jezik, svojo kulturo, svojo vero, ter da bosta uživali globoko spoštovanje italijanske države, je tudi nova zasedbena uprava z ostrimi ukrepi zatirala izražanje slovanstva in podpirala manifestacije italijanstva.² Po drugi strani so primorski Slovenci videli svojo bodočnost kar v nekaj državnih tvorbah, vsekakor pa ne v italijanski državi³, zato je bilo razočaranje že na začetku italijanske okupacije veliko. Prva večja fašistična akcija, ki je napovedala prihodnost Slovencev pod Italijo pa je bil požig Narodnega doma v Trstu leta 1920. Ta dejanja pa so že rodila močan odpor pri slovenskem prebivalstvu.

¹ Podrobneje sem to terminologijo obdelal v diplomskem delu, ki ga hranijo v knjižnici Oddelka za etnologijo in kulturno antropologijo Filozofske fakultete v Ljubljani. Glej tudi literaturo: Dražen Lalić, Grafiti i subkultura (Alinea: Zagreb, 1991), 29; Maja Novak, Grafit kot eden izmed načinov subkulturnega izražanja, v: Časopis za kritiko znanosti, letn. 28, št. 200/201, str. 345-365; Radomir Đorđević, Rečnik grafitu: sociološko-potkulturno značenje (Centar 018: Niš, 1995).

² Milica Kacin-Wohinz, Zgodovina Slovencev v Italiji 1866-2000 (Ljubljana: Nova revija, 2000), 25-34.

³ Branko Marušič, Primorski čas pretekli: prispevki za zgodovino Primorske (Lipa: Koper, 1985), 201.

Italijanski propagandni in politično-propagandni napisi ter grafiti na Primorskem od 1918 do 1943

Kmalu po italijanski zasedbi, so začele oblasti z vso vnemo odstranjevati vse, kar je spominjalo na slovenstvo. Tako so lokalne oblasti že od vsega začetka samovoljno odstranjevale in brisale slovenske propagandne napise s poslopij, kažipote, poulične table, izveske nad trgovinami in gostilnami.⁴ Torej se je kmalu po okupaciji pokazal pravi obraz okupatorjev. Vendar so bili ti začetni izpadi neorganizirani in oblast jih uradno ni podpirala.

Decembra 1922 je izšel dekret, ki je predpisal v vsej Julijski Krajini propagandne napise v italijanščini ali pa dvojezične. To so bili predvsem propagandni napisi, s katerimi so Slovenci označevali svoje trgovine, gostilne, mesnice in so se spreminjali v negozie, trattorie, macellerie. Leta 1927 so oblasti izdale zakon, s katerim so strogo prepovedali kakršnekoli napise v slovenščini⁵, toda še spomladi naslednjega leta je goriški prefekt zagotavljal slovenskemu poslancu Besednjaku, da sme samo prefektura izdajati ukaze o napisih in da je le lastnikovo prostovoljno odstranjevanje slovenskih napisov pravilno, saj naj ne bi smel nihče izvajati pritiska.⁶ Že prej je davčna politika s 4 do 5-kratnim davkom na neitalijanske napise slednje močno zredčila, poleg tega pa so bili dvojezični napisi še enkrat daljši, tudi splošni davek na napise pa kar visok. Tako se je pri napisih za vsako črko plačalo 50 stotink in za vsak znak 5 lir.⁷

Podobne težave s takimi napisi je imela tudi avstrijska manjšina na južnem Tirolskem.⁸ Zanimivo pa je, da fašističnih uradnikov niso motili napisi v češčini, ki so jih na menjalnice, slaščičarne, prodajalne sladolediv in delavske zadruge namestili češki priseljenci oziroma delavci v Gradežu.⁹

Slika 1: Fašistični politično-propagandni napis (Fototeka Muzeja novejšje zgodovine v Ljubljani, fond 1245–46).

⁴ Mira Cencič, TIGR: Slovenci pod Italijo in TIGR na okopih v boju za narodni obstoj. Kras in Vipavska dolina (Mladinska knjiga: Ljubljana, 1997), 36.

⁵ Ibid.

⁶ Mali list, leto VI., št. 13, 23. marca 1928, str. 2.

⁷ Mali list, leto II., št. 15, 11. aprila 1924, str. 2.

⁸ Tako je fašistični občinski načelnik v Brixnu odredil, da se morajo odstraniti vsi dvojezični napisi, besedilo novih, italijanskih, pa je moralo preстати tudi uradno odobritev. V: Mali list, leto XI, št. 78, 12. 10. 1928, str. 2.

⁹ Mali list, leto III., št. 39, 25. septembra 1925, str. 2.

Tako so počasi ne le v mestih, temveč tudi po deželi, začeli prevladovati izključno italijanski propagandni napisi. Pokrajina je, predvsem navidez, postajala vse bolj italijanska. Davek na napise, pa tudi strah pred divjanjem fašistov je pri mnogih trgovcih in obrtnikih povzročil to, da so snemali in belili slovenske napise. Mali list je že marca 1923. leta opozarjal obrtnike, naj obesijo ali napišejo dvojezične napise, saj jih je dovolila prefektura.¹⁰ Toda stanje se ni kmalu izboljšalo; septembra istega leta se je avtor iz Ricmanov zopet pritoževal nad le italijanskimi napisi, saj o slovenskih »ni ne duha ne sluha«.¹¹

Sočasno z postavljanjem italijanskih napisov, so se oblasti želele znebiti tudi slovenskih napisov, in to ne le pri obrtnikih. Po njihovih načrtih naj bi izginili tudi vsi spomeniki in nagrobniki postavljenim slavnim ali neslavnim slovenskim prednikom. Tako je Goriško županstvo že februarja 1925 izdalo uredbo o prepovedi rabe slovenskega jezika na nagrobnikih, medtem ko judovskih družin ta uredba ni prizadela. Časopis Mali list je ob tem opozarjal Slovence, da ta prepoved ne bo dolgo vzdržala in naj ljudje tudi »laščine« ne uporabljajo v te namene, temveč naredijo npr. tako: Martin Sirk *16. 4. 1882 †12. 2. 1925.¹²

Ljudem, ki so doživeli nasilje pod fašizmom, so se v spomin vtisnile tudi parole, ki so bile napisane na kartone, kateri so viseli s sten, ali napisane na zidove v notranjosti trgovin, gostiln, delavnic, uradov. Opozarjali so na govorjenje samo italijanskega jezika v določenih prostorih in s tem že pred uradno prepovedjo govorjenja slovenskega jezika v javnosti, tako že zapirali ta jezik za vrata domačih hiš. Lastniki, ki so te napise dovolili, so bili večino Italijani ali proitalijansko usmerjeni Slovenci, ali pa kasneje Slovenci, ki so to delali zaradi golega preživetja. Napisi so se glasili takole: *In questo negozio si parla soltanto in lingua Italiana!* (V tej prodajalni se govori le v Italijanskem jeziku!) ali pa *Qui si parla soltanto Italiano!* (Tu se govori samo italijansko). Začeli so se pojavljati kmalu po prihodu fašizma na oblast, razbohotili pa so se v drugi polovici dvajsetih let.¹³

V času italijanske okupacije Primorja in Istre so se prvič množično pojavili tudi politično-propagandni napisi, ki so jih ustvarjali posamezniki, aktivisti ali organizacije z namenom širjenja in uveljavljanja italijanskega fašizma in njegove tedanje družbeno-politične miselnosti. Fašistični režim tem napisom ni nasprotoval, seveda v primerih, ko njihovega nastajanja ni neposredno spodbujal.

V mnogih primerih so bili ti napisi naperjeni proti slovenskemu narodu in so nastajali skozi celotno obdobje italijanske okupacije (in po njej). Te napise so največkrat ustvarjali fašistični aktivisti lokalnih fašijev¹⁴ ali drugih organizacij, oblast pa jih, vsaj na začetku, uradno ni podpirala. To so bile največkrat parole in znaki fašizma (povezan snop s sekiro), napisani po zidovih in hišah, največkrat slovenskih. Tako kot je bila zaščitna barva fašistične srajce črna, tako so uporabljali črno barvo tudi za te napise. V teh napisih se je odražalo vso sovraštvo in nadutost italijanskega fašizma do »drugorodcev«, kot so fašisti imenovali Slovence in ostale »neitalijane«.

V javnosti je bila taka najodmevnejša akcija leta 1927, v kateri so fašistični aktivisti popisali pročelje goriške nadškofije. V letih od 1906 do 1931 je bil namreč v Gorici nadškof Frančišek

¹⁰ Mali list, leto I., št. 4, 16. marca 1923, str. 2

¹¹ Mali list, leto I., št. 30, 14. septembra 1923, str. 4.

¹² Mali list; leto III, št. 7, 13. februarja 1925, str. 1.

¹³ Glej npr. Boris Filli, Se bodo meje še kdaj premaknile? Bog ne daj! v: Primorska srečanja, letn. 21, št. 194/195, str. 479-481; Cvetko Vidmar, TIGR v Rihemberku-Braniku (Društvo za negovanje negovanje rodoljubnih tradicij organizacije TIGR Primorske: Koper, 2000), 42.

¹⁴ Fašiji (it. fascio) so bili krajevni odbori fašistične stranke. Beseda fascio pomeni sveženj ali snop. Ko je Musolini ustanovil Fascio di combattimento (Bojni snop), so si njegovi privrženci izbrali za svoj simbol butarico palic s sekiro v sredi. Ta znak so in ga še uporabljajo italijanski nacionalisti tudi ob napisnih akcijah. Tako ta, kot tudi drugi fašistični znaki in simboli, v Italiji še danes niso zakonsko prepovedani.

Borgia Sedej, ki je bil zaveden Slovenec in se je vztrajno upiral poitalijančenju slovenske cerkve pod Italijo, tudi že pred tem dejanjem pa je bil »prva in stalna tarča napadov fašističnih oblasti in organizacij«. ¹⁵ Na pročelje goriške nadškofije so takrat fašisti z velikimi črnimi črkami med drugim napisali tudi: *Morte a Sedej* (Smrt Sedeju), *Sedej il porco* (Sedej je prasec), *W Italia* (W kot viva-živela) in *Votate per il blocco* (Volite blok). Poleg tega so nakracali tudi veliko lobanjo z prekrizanimi kostmi. Fašisti se z tem dejanjem niso zadovoljili in so kasneje izdali tudi propagandno razglednico s to fotografijo. ¹⁶ Podobne napisne akcije so fašistični aktivisti izpeljali tudi po mnogih drugih primorskih vaseh in predvsem po mestih.

Posebno aktivno pa so fašistični aktivisti okraševali vasi in pisali parole po zidovih ob obiskih vplivnih fašističnih veljakov. Tako je bilo tudi ob obisku Mussolinija na Primorskem septembra 1938. Duče (kot so Mussolinija tudi imenovali) je ob tej priložnosti prisostvoval odprtju kostnice italijanskih vojakov nad Kobaridom. V Kobaridu so se priprave na dučejev prihod začele že pol leta pred njegovim prihodom, pa tudi drugod ni bilo drugače. Državni in fašistični funkcionarji, od županov do pokrajinskega prefekta, so tekmovali, kdo mu bo pripravil večji slavospev. V tednu pred prihodom dučeja, so ob cestah pripravili slavoloke in mlaje z zeleno – belo – rdečimi trakovi. Izobesili so na stotine zastav in nad prodajalne in delavnice na novo poudarili italijanske napise. Pisali so tudi po hribih, navadno velike črke DVX ali DUCE z belim kamenjem. Na hribu nad vasjo Žabče pa so posekali del gozda in znova posadili temnozeleno iglavce, bore in smreke v obliki črk B in M (Benito Mussolini). Obrisi pogozditve so vidni še danes. ¹⁷

Ob takih priložnostih so na novo prepleskali mnoga poslopja hiš ob cesti in na njih napisali politične parole kot npr.: *Noi tireremo diritto* (Mi bomo krenili naravnost), *Il coraggio e abitudine* (Pogum je dolžnost), *Quando si á un amico, si marcia con lui fino in fondo* (Ko se ima prijatelja, se hodi z njim do konca), *Credere, obedire, combattere* (Verjeti, ubogati, boriti se), *Vincere, vincere, vincere!* (Zmagati, zmagati, zmagati), *Vinceremo!* (Zmagali bomo), *Per te, per la famiglia, per la nazione – risorgi!* (Zate, za družino, za narod – dvigni se!), in druge. Te parole so nastajale od konca dvajsetih let dalje, ko fašizem ni več prikrival svojih pravih namenov. Predvsem so jih pisali na pročelja hiš in vojaških objektov, pa tudi raznih drugih institucij. Pisanje po zasebnih hišah so odobrili fašistični privrženci, pod prisilo in grožnjami pa tudi drugi ljudje.

Po koncu druge svetovne vojne so ljudje v slovenskem delu Primorske, pa tudi na italijanski strani, množično brisali vsakršna znamenja fašizma. Med prvimi znaki, ki jih je bilo treba odstraniti, so bili politično-propagandni in propagandni napisi ter grafiti, ki so nastali za časa fašističnih oblasti. Tudi sam minister za notranje zadeve pri tedanji Narodni vladi Slovenije Zoran Polič je 15. avgusta 1945 izdal dokument o preimenovanju ulic in trgov ter o odstranitvi tujih napisov, ki ga je ministrstvo poslalo na vsa Narodnoosvobodilna okrožja in odbore Osvobodilne fronte. V njem je poudarjeno, da je zadnji čas, da se izbrišejo napisi na zidovih in hišah, ki so bili del nemškega ali italijanskega okupatorja. Preimenovati je bilo potrebno vse trge in ulice, ki jih je preimenoval okupator ter jih nadomestiti z napisi, ki so bili v skladu z narodnoobrambno borbo. Prav tako je bilo potrebno zamenjati napise na občinah, bankah in drugih institucijah, kažipote in hišne tablice, posebne pozornosti pa so bili deležni politično-propagandni napisi na objektih in zidovih, ki pa jih ni bilo dovolj le prepleskati, ampak tudi »dobro izpraskati, da izgine vsaka sled, šele nato jih je dobro prepleskati. [...] Enkrat za vselej

¹⁵ Milica Kacin-Wohinz, Prvi antifašizem v Evropi: Primorska 1925-1935 (Lipa: Koper, 1990), 210-384.

¹⁶ Soški tednik, leto II, št. 26, 29. junija 1946, str. 2.

¹⁷ Borut Rutar, TIGR proti duhovnemu genocidu fašizma nad Primorci. Tolminsko 1918-1941 (Tangram-društvo za preučevanje zgodovine, literature in antropologije: Ljubljana 1996), 154-156.

Slika 2: Medvojni grafit iz Ljubljane (Fototeka Muzeja novejšje zgodovine v Ljubljani, fond 360-12).

morajo izginiti vsi napisi v tujem jeziku, zato so mestni in krajevni NOO-OF odbori odgovorni, da se ta sramota odstrani in to temeljito. Mestni-krajevni NOO-OF odbori naj po svojih organih pregledajo prav vse javne in zasebne stavbe in prostore ter poskrbe za odstranitev vseh tujih in ostalih napisov, ki niso v skladu z našo narodnoosvobodilno borbo«. ¹⁸

Informator M. K. iz Črnič se še spominja nastanka fašističnega politično-propagandnega napisa v italijanščini, ki je danes še delno viden na pročelju njegove hiše in se glasi: *Il regime fascista quando impegna una battaglia, la conduce a fondo! Mussolini* (Ko fašistični sistem začne eno bitko, jo pripelje do konca! Mussolini). Napis so v drugi polovici tridesetih let na njegovo hišo napisali tedanji fašistični aktivisti. So pa preden so ga napisali, za dovoljenje vprašali njegovega očeta. Ponudili so mu tudi kar precejšnjo denarno odškodnino, če bi smeli na pročelje njegove hiše, ki je tudi dobro vidno z glavne ceste, ki pelje skozi vas, narediti tak napis. Oče ni ugovarjal, saj je bila tedaj njegova družina v slabem gospodarskem in finančnem položaju. M. K. se spominja, da je bilo takrat takih napisov v Črničah in po drugih vaseh še precej, če pa kdo od lastnikov ni dovolil pisanja po svoji hiši, so fašisti njegovo odločitev navadno spoštovali. Mnogi so fašističnim aktivistom dopustili pisanje po svojih hišah prav zaradi težkega gospodarskega stanja, ko je bila vsaka lira življenjskega pomena. M. K. je napis takoj po kapitulaciji Italije septembra 1943 z veseljem prebelil, v letih po vojni pa je postopoma in deloma ta barva tudi odstopila od prvotne, s katero je bil narejen napis. Tedaj sta ga obiskala tudi dva komunistična funkcionarja iz Ajdovščine in ga opozorila, da napis postaja znova razpoznaven in bi ga bilo potrebno zopet prebeliti. M. K. jima je odgovoril, da je napis enkrat že sam prepleskal, da pa zdaj nima ne barve, ne denarja, da bi ga še enkrat, če pa ju tako moti, naj ga kar sama prepleskata. Funkcionarja sta mu zagrozila celo s kaznijo, a napisa ni prepleskal, kot je povedal tudi zaradi tega, ker je želel, da se ohrani spomin na kruti čas fašizma. Kazni pa tudi ni dobil. ¹⁹

¹⁸ Okrožnica notranjega ministrstva Slovenije vsem NO okrožjem in odboru OF, 15. 8. 1945. Arhiv Republike Slovenije (dalje AS), 1818 PNOO; t.e. 55; III/2.

¹⁹ Ustna izjava M. K. (hranim v osebem arhivu).

Grafiti, ki so jih med obema vojnama ustvarjali slovenski aktivisti in posamezniki

Kot smo videli, so italijanske oblasti kmalu po okupaciji Primorske pričele z raznarodovalnimi ukrepi proti drugim narodnostim na tem ozemlju, še posebno proti Slovencem. Izražanje Slovenskih čustev je kmalu postalo nevarno in nato še prepovedano dejanje, zato je bila logična posledica, da so začeli posamezniki ali aktivisti raznih ilegalnih organizacij z izražanjem Slovenstva na, s strani tedanjih italijanskih oblasti, nedovoljeni in ilegalni način. Tak način izražanja se je obdržal vse do konca druge svetovne vojne.

Odpor proti pripadnosti Primorske in Istre h Kraljevini Italiji se je med primorskimi Slovenci in istrskimi Hrvati razvil neposredno po Italijanski okupaciji tega ozemlja, vendar o organiziranem odporu iz tega začetnega obdobja, ko je v Italiji vladalo splošno revolucionarno razpoloženje, še ne moremo govoriti. Kljub temu, da je fašizem prišel na oblast šele oktobra 1922. leta, pa se je nasilje nad Slovenci in Hrvati na Primorskem in v Istri začelo že prej. In sočasno z njim se je odvijal tudi spontani upor slednjih. Tudi Pokrajinski odsek narodnega sveta v Gorici je po okupaciji Italije slovensko prebivalstvo pozival, naj se ne vznemirja, naj se vživi v trenutni položaj in naj na vsakem koraku pokažejo, da so Slovenci in naj to tudi izražajo z manifestacijami, katere so sicer italijanske oblasti dovolile, vendar le če so bile namenjene podpori italijanskih interesov, preprečiti pa je bilo treba nasprotno manifestacije, ki so kalile javni red in zmanjševale učinek izrazov naklonjenosti prebivalstva Italiji. Kljub temu, da slovenske zastave in znaki vsaj v tem začetnem obdobju okupacije niso bili prepovedani, pa so nekateri italijanski oficirji priporočali njihovo odstranitev, da ne bi prihajalo do izzivanj.²⁰

Konec leta 1924 je bila ustanovljena ilegalna organizacija, imenovana tudi prvi TIGR. Organizacija je delovala kratek čas in je bila pod vplivom Orjune (Organizacije jugoslovanskih nacionalistov), katera je imela v svojem praporu parolo: odrešitev vseh zaslužjenih bratov, ter je imela predvsem nalogo informativne in obveščevalne dejavnosti za Jugoslavijo.²¹ Vendar pa so se ravno v teh letih, torej med 1923 in 1926 pojavile še druge vrste akcij kot posledica organiziranega ilegalnega odpora in sicer napadi na oznake italijanizacije in fašizacije dežele: snemanje italijanskih zastav, mazanje fašističnih simbolov, stresanje letakov, zamenjave italijanskih izveskov s slovenskimi, pojavili so se tudi prvi oboroženi incidenti in prvi napadi z razstrelivom. Prvič pa so se množično pojavili grafiti po zidovih in hišah, ki so predvsem izražali zahtevo po priključitvi Julijske krajine k Jugoslaviji.²² Taka pollegalna in ilegalna dejavnost je bila značilna za vse obdobje med vojnama, vendar je dosegala vzpone in padce, odvisno od navzočnosti aktivnih pobudnikov in organizatorjev ter seveda od dogodkov, ki so okrepili ali omrtvili upornišтво.

Konec poletja 1927 se je osnovala celovitejša organizacija TIGR, ki je imela temeljitejši program: boj proti fašizmu z vsemi sredstvi, na nasilje pa naj bi bilo potrebno odgovoriti z nasiljem. Ime TIGR je dobila iz začetnic mest Trst-Istra-Gorica-Reka, kar je pomenilo boj za osvoboditev teh krajev; tržaška veja se je imenovala Borba, na goriškem pa je bil bolj znan pod imenom Organizacija. Organizacija TIGR je izšla iz narodno-liberalne struje, ustanovila pa jo je radikalno usmerjena mladina, ki je bila v celotnem obdobju med vojnama tudi glavna nosilka odpora. TIGR je sebe imel za revolucionarno usmerjeno organizacijo, sredi tridesetih pa se je proglasil za narodnorevolucionarno gibanje Slovencev in Hrvatov Julijske krajine. Vendar je TIGR združeval odporne ne glede na njihovo ideološko prepričanje, saj je bilo

²⁰ Milica Kacin-Wohinz, *Primorski Slovenci pod italijansko zasedbo 1918-1921* (Založba obzorja Maribor, Založništvo tržaškega tiska Trst: Maribor, 1972), 83-106.

²¹ Milica Kacin-Wohinz, *Značilnosti in oblike protifašističnega boja na Primorskem med obema vojnama*. v: *Annales: Annali za istrske in mediteranske študije*, letn. 6 (1996), št. 8, str. 16, 17.

²² *Ibid.* 57.

poleg narodnih liberalcev v njem tudi mnogo levo usmerjenih mladeničev. Prav tako so v TIGR-u in drugih ilegalnih organizacijah Slovencev delovali aktivisti ne glede na njihov razredni položaj; v njih so bili tako kmetje, kot delavci in intelektualci. Primarni cilj vseh, ne glede na njihovo strankarsko ali razredno pripadnost, je bil boj proti fašizmu in za osvoboditev primorskih Slovencev, ideološki boj je bil med Slovenci v tem obdobju navadno sekundarnega pomena in mnogokrat le sredstvo za doseg primarnega cilja. Posebno pa so ideološke razlike med Slovenci zbledele ob močnejših valovih fašističnega nasilja.

Kljub temu pa so razlike med različno ideološko usmerjenimi Slovenci obstajale. Zunaj slovenskega narodnega gibanja so delovali, od 1926. leta v popolni ilegali, slovenski komunisti, ki so bili najmočnejša komponenta italijanske komunistične partije v Julijski krajini. Leta 1935 je, v Italiji prepovedana in ilegalna Komunistična stranka Italije (KSI), spremenila odnos do slovenskega nacionalnega gibanja in sklenila s Tigrom akcijski pakt za skupen boj proti vojni in proti fašizmu, pa tudi za minimalne pravice manjšine, saj se je zavedala, da uživa TIGR med tukajšnjim prebivalstvom veliko podporo.²³

V svojem programu je imel TIGR preprečevanje fašizacije prebivalstva, preganjanje kolarantstva in varovanje ljudi pred mehko asimilacijo, organiziranje bojkota fašističnih ustanov, širjenje prepovedane slovenske knjige in antifašistične literature, izredno pomembna je bila tudi propagandna dejavnost, kot je bilo skrivno stresanje letakov (listkovne akcije), lepljenje plakatov (plakadne akcije) in pisanje parol-grafitov po zidovih, hišah in drugih objektih.²⁴

Pogoj za sprejem med aktivne člane v organizacijo je bila opravljena akcija, ki jo je moral opraviti vsak, tudi pobudniki organizacije. Največkrat so bile to listkovne akcije, pisanje parol in grafitov po zidovih in hišah fašistov, prenašanje literature čez mejo, sodelovanje pri požigu fašističnih vrtcev, šol in drugih ustanov in podobno.²⁵ To je bila nekakšna preizkušnja, iniciacijski obred. S temi dejanji so pokazali, da so vredni zaupanja ostalih članov in tako postali enakopravni člani v organizaciji.

Pisanje grafitov v obdobju med obema vojnama na Primorskem je v letih 1927 do 1930 doseglo svoj višek. Predvsem so pisanje grafitov spodbudili razni dogodki in nasilja fašistov, usmerjenih proti Slovencem. V tem času je TIGR že sprejel parolo *Smrt fašizmu*. Grafiti so se pojavljali po vsej Primorski in so imeli predvsem dve značilnosti: po eni strani so bili usmerjeni k izražanju zahteve po osvoboditvi izpod fašizma in priključitvi Julijske krajine k Jugoslaviji, po drugi strani pa so bili namenjeni mazanju in uničevanju fašističnih napisov in simbolov.

Poleg Tigrovcev so vse obdobje po priključitvi slovenskega Primorja k Italiji bili propagandno zelo aktivni tudi slovenski komunisti, ki so svoj ideološki boj združevali z nacionalnim. Od odhoda Komunistične stranke v ilegalo leta 1926, so njeni pripadniki in simpatizerji uporabljali ilegalne metode javnega izražanja. Tako kakor drugod po Italiji, so se tudi po Julijski krajini množično širile listkovne akcije, izobešanja rdečih zastav, prepevanja komunističnih (zelo znana *Bandiera rossa*) in protifašističnih pesmi ter vzklikanja gesel, omadeževanja fašističnih simbolov in »rdeča pomoč«. Pomemben način izražanja so postali tudi grafiti. Tako italijanski kot slovenski komunisti, predvsem delavci, študenti in vojaki so tudi v Julijski krajini z njimi izražali zahteve po končanju fašizma, delavske pravice, antimilitarizem, simpatizerstvo do

²³ Ivan Regent je direkciji komunistične stranke Italije v Parizu o legitimnosti TIGR-a takole poročal: »Kdor trdi, da gre za skupino plačancev v službi jugoslovanske vlade, gotovo ne verjame v fašistično zatiranje, ki naravno rojeva bojevnike organizacije [...] zato njihove akcije niso dejanja kakšne teroristične sekte, temveč so izraz splošnega sovraštva in ljudske jeze. Vse prebivalstvo je solidarno z atentatorji in jih ščiti, čeprav tvega veliko nevarnost.« (glej Kacin-Wohinz 2000: 71, n. d.).

²⁴ Kacin-Wohinz 1990: 210-250, 354-386, n. d.; ista 1996: 18-22, n. d.; ista 2000: 70-79, n. d.

²⁵ Zorko Jelinčič, Pod svinčenim nebom: spomini tigrovskega voditelja (Goriška Mohorjeva družba: Gorica, 1994), 127.

Sovjetske zveze in komunizma. Najpogostejši taki grafiti so bili: *Morte al duce* (Smrt dučēju), *Viva Stalin* (Živel Stalin), *Viva il comunismo* (Živel komunizem), *W il Soviet* (Živeli Sovjeti), *W la Spagna rossa* (Živela rdeča Španija), *Viva il Lenin, viva il partito rosso* (Živel Lenin, živela rdeča partija), *Viva la Russia, la Francia, l'Inghilterra e l'America* (Živela Rusija, Francija, Velika Britanija in Amerika), *Abbasso il duce, viva la Russia e il comunismo* (Dol z dučejem, živela Rusija in komunizem), in podobne, seveda pisane tako v italijanskem, kot slovenskem jeziku.²⁶ Te grafiti so komunistični aktivisti pisali predvsem ob praznikih in spominskih dneh (ob prazniku dela za 1. maj, ob raznih obletnicah fašističnega nasilja, ob volitvah, ob obletnicah prihoda fašizma na oblast, ...) in so se največkrat ciklično pojavljali vsako leto ali vsakih nekaj let ob določenih datumih. Množično so se taki grafiti pojavljali tudi ob notranje ali zunanje političnih in drugih dogodkih fašističnih oblasti (ob delavskih stavkah, ob napadu Italije na Etiopijo, po fašističnih nasilnih akcijah in množičnih aretacijah, ipd.).

Posebno se je fašistična propaganda okrepila ob volitvah, na kar pa so odgovorili tudi slovenski aktivisti. Ilegalno glasilo Komunistične stranke Italije *Delo* je takole pozivalo k negativnemu glasovanju za fašistično stranko na volitvah na Primorskem marca 1929: »Glasujmo NE! Kjerkoli je mogoče in kadarkoli je mogoče. Manifestirajte javno ali tajno svojo odločno protifašistično voljo, svoj protifašistični NE! NE v žari, NE na ulici, NE po zidovih, z besedo in v pismih. Kjer je možnost ali prilika, naj se čuje ali čita protifašistični NE!«.²⁷

Podobne so bile akcije leta 1934. Takrat je bilo zaprtih 11 komunistov, »skoraj vsi slovenskega izvora«, ki so pripravljali napisne akcije za fašistični plebiscit s parolami »Glasujte NE – glasujte za Gramscija, voditelja KSI«. Sedem aktivistov je sodišče obsodilo na dve do štiri-letne zaporne kazni.²⁸

Konec dvajsetih let so se na Primorskem najštevilčneje pojavili grafiti ob fašistični ustrelitvi istrskega aktivista Vladimirja Gortana v oktobru leta 1929. Vodstvi tigrovske organizacije v Gorici in Trstu sta po ustrelitvi izvedli obsežno akcijo pisanja grafitov s parolami *Slava Gortanu!*; *Smrt Mussoliniju!*; *Smrt fašizmu!*.²⁹ Tako so Tigrovski in ostali antifašistični aktivisti dobili prvega mučenca, pri ljudstvu pa so take fašistične usmrtitve dosegle nasprotni učinek, kot so ga fašisti želeli.

10. februarja 1930 so Tigrovci razstrelili uredništvo fašističnega dnevnika *Il Popolo di Trieste*, pri tem je bil eden od urednikov smrtno ranjen. Tajna policija OVRA je do aprila v obsežni akciji organizacijo odkrila. 87 pripadnikov TIGR-a je po nečloveškem mučenju predala posebnemu sodišču za zaščito države³⁰. Državno tožilstvo posebnega sodišča je člane TIGR-a obtožilo kar stotih subverzivnih dejanj, od požigov, sabotaž, zastraševalnih akcij in raznašanja slovenske literature do obveščevalnih dejavnosti ter špijonaže. Med temi subverzivnimi dejanji je bilo tudi pisanje parol po objektih.³¹ 6. septembra 1930 so bili na bazoviški gmajni ustreljeni v hrbet Ferdo Bidovec, Fran Marušič, Zvonimir Miloš in Alojz Valenčič. Po drugi svetovni vojni so jim postavili spomenik, ki pa je kmalu postal (in je še vedno) tarča italijanskih (neo)fašistov, kateri so spomenik že večkrat premazali in pografitirali s fašističnimi simboli.

Po teh aretacijah je delovanje TIGR-a za kratek čas prenehalo, a se je počasi spet krepilo. Predvsem od sredine tridesetih let so grafiti na Primorskem povečini ustvarjali slovenski

²⁶ Adriano Dal Pont, ur. in drugi, AULA IV: Tutti i processi del tribunale speciale fascista (Associazione nazionale perseguitati politici Italiani antifascisti (ANPIA): Roma, 1961).

²⁷ *Delo*, leto XII, št. 1, marec 1933, str. 5.

²⁸ Kacin-Wohinz 1990: 439, n. d.

²⁹ Kacin-Wohinz 1990: 257-258, n. d.

³⁰ Kacin-Wohinz 2000: 71-73, n. d.

³¹ Borut Rutar, Dr. Jože Dekleva: priprave na narodnostno vstajo Primorcev v organizaciji TIGR od 1927 do 1941 (Društvo TIGR Primorske: Koper, 1999), 52, 53.

Slika 3: Mladinke na napisni akciji. Gonjače, februar 1946 (Fototeka Muzeja novejšje zgodovine v Ljubljani, fond 3076-3A).

komunisti, ki so med leti 1926-1935 delovali zunaj slovenskega narodnega gibanja. Tako so slovenski komunisti pisali grafito tudi na 1. maj, za katerega je bilo pod fašizmom prepovedano praznovanje. Ob 1. maju 1933 so se pojavile množične akcije povsod na Primorskem pa tudi drugod po Sloveniji. Predvsem je bilo številno trosenje letakov in pisanje grafitov. Parole so bile: *Živeli sovjeti v Italiji; Za svobodo narodnih manjšin; Za slovensko-hrvatske sovjete*, podpisan pa je bil »Komunistični oddelek Julijske krajine«. Spet so se množično pojavili tudi napisi na objektih na ilirskobistriškem, pa tudi na vratih in grobovih fašističnih aktivistov, na katerih je pisalo: *Smrt – bo plačilo izdajalcem*.³²

Delo je 1934. leta pozivalo vse komunistične somišljenike in revolucionarje, da morajo nemudoma pripraviti vse potrebno za proslavo prvega maja. Izdelati so se morale parole in akcijski načrti. Članek se je zaključil takole: »Delavci in kmetje! Revolucionarji! Demonstrirajte na 1. maj! Izobešajte rdeče zastave in pišite parole, zbirajte se na javnih prostorih, na cestah! Ne delajte na 1. maj!«³³

O velikih aretacijah, ki jih je tajna policija OVRA izvedla jeseni 1934. leta in reakcijah nanje, je *Delo* poročalo takole: »Pred par meseci je fašizem izvršil po Furlaniji velike aretacije, misleč da bo v teh krajih razrušil komunistično gibanje. Toda zmotil se je! Prav v teh dneh so bile vse ceste, od Monfalkona do Červinjana, do Krmina in do spodnje Furlanije preplavljene z letaki komunistične stranke. Na županskih poslopijih, na fašističnih kasarnah so se pojavili revolucionarni napisi«.³⁴

Z nastopom fašizma leta 1922 so se represije proti drugače mislečim še bolj okrepile. Od leta 1927 je v Rimu delovalo Posebno fašistično sodišče (*Tribunale Speciale Fascista*).

³² Kacin-Wohinz 1990: 431, n.d.

³³ *Delo*, leto X, (brez številke), marec 1929, str. 4.

³⁴ *Delo*, leto XIII, št. 10-11, okt-nov 1934, str. 13.

Prevzelo je sojenje proti posameznikom in skupinam, katerim so bile naložene kršitve in prestopki predvsem politične narave. Pred tem sodiščem so med drugim obsodili tudi več sto, predvsem komunističnih aktivistov, katerim je bila dokazana komunistična propagandna dejavnost in med katero lahko pogosto najdemo tudi prepovedano pisanje parol (grafitov). Najmanjša kazen za tako propagando je znašala eno leto zapora in največja tudi do deset let zapora. Z leti je fašistični sistem kazni še zaostрил.³⁵

Pred tem sodiščem se je znašlo tudi mnogo slovenskih aktivistov. Že leta 1927 so zaradi napisov (grafitov) ob 1. maju obsodili na leto dni zapora Antonija Stančiča iz Trsta.³⁶ Leta 1930 so zaprli dva komunistična aktivista iz Čedadu zaradi letakov, napisov in druge propagande.³⁷ Na Goriškem pa so največ aktivistov aretirali januarja 1935. leta. Takrat so pred to sodišče privedli 25 Slovencev iz Gradiške, Krmina, Fare, Romansa, Dobrovega in Zagraja. Sodišče jim je zaradi pripadnosti prepovedani komunistični stranki in propagande (zidni napisi, letaki in rdeča pomoč) dodelilo od leta in pol do šest let ječe.³⁸ Zaradi fašističnim oblastem sovražnega pisanja po stenah in zidovih, se je pred tem sodiščem znašlo še več slovenskih aktivistov, a v njihovih obtožnicah mnogokrat ne najdemo neposrednih dejanj, ki so jih zakrivali, ampak le obtožbo »sovražna propaganda«.

TIGR in komunistično gibanje sta delovala na Primorskem do junija 1940, ko so fašistične oblasti že drugič izvedle množične aretacije med Slovenci. Prijeli in zaprli so nad 300 mladincev, izobražencev, tigrovcev in komunistov. Večino so internirali ali konfinirali, šestdesetim obtožencem, od katerih so bili trije Italijani, pa je sodilo posebno sodišče na drugem tržaškem procesu od 2. do 14. decembra 1941. Obtožba je »komuniste in iredentiste« bremenila nacionalnih rivendikacij, s ciljem osvoboditve vseh slovanskih ljudstev izpod jarma zatiralcev.³⁹

Tisti, ki jih niso aretirali, so organizirali materialno pomoč zaprtim in razne solidarnostne ter propagandne akcije. Tako so se še vedno pojavljali letaki in napisi po zidovih, ki so izražali simpatije do Sovjetske zveze in sramotili fašistične voditelje (predvsem Mussolinija). Pogosto se je pojavljal tudi znak srpa in kladiva. Ti napisi, oziroma grafiti, so se pojavljali predvsem v Trstu, Gorici in nekaterih večjih krajih, vendar so bili to le posamezni pojavi in v manjšem obsegu. Množično so se napisi pojavili v času sojenja, torej v prvi polovici decembra 1941.⁴⁰

V teh letih obstoja sta tako Komunistična partija kot TIGR krepila nacionalno identiteto Slovencev na Primorskem in se prva v Evropi organizirano zoperstavila fašizmu. TIGR je združeval ljudi z različnimi ideološkimi prepričanji, bil pa je reakcija in odgovor na fašistično zatiranje Slovencev in Hrvatov. Pod njegovim okriljem in pod okriljem komunistov so se množično pojavili tudi grafiti, ki so izražali hotenja ljudi, vendar so bili ti grafiti le ena izmed propagandnih dejavnosti teh ilegalnih organizacij. Demonstrativnih dejanj tigrovci in komunisti običajno niso opravljali v svoji vasi, da so bili bolj prikriti. Te propagandne akcije so fašiste vznemirjale in hkrati opominjale, sledila so jim okrutna maščevalna dejanja, ko so fašisti lovili in pretepali ljudi, jih silili piti ricinusovo olje in jih zapirali. Vendar storilcev, predvsem zaradi vseljudske podpore uporništvu navadno niso našli. Vsekakor so bili grafiti ali napisne akcije pomemben del te propagande. Zorko Jelinčič, eden najpomembnejših Tigrovcev je kasneje dejal: »Ni dvoma, da so vse te akcije okrepile duha odpora proti fašizmu in enotnosti, brez ozira na stranke. Predvsem pa so dajale občutek, da naše ljudstvo po razpustu organizacij ni

³⁵ glej npr. Dal Pont 1961, n. d.

³⁶ Stanislav Renko ur., Iz knjige AULA IV (Založništvo tržaškega tiska: Trst, 1970), 15.

³⁷ *ibid.*: 33.

³⁸ *ibid.*: 50.

³⁹ Kacin-Wohinz 2000: 83, n. d.

⁴⁰ Milica Kacin-Wohinz, Tržaška mladina v narodnoosvobodilnem boju. V: Prispevki za zgodovino delavskega gibanja. Letn. I (1960), št. 2, str. 135-136.

zapuščeno. To je bil tudi opomin tistim redkim špekulantom, ki so računali, da bodo neopaženi in nekaznovani mešetarili s fašisti za svojo vest in politično zavest.«⁴¹

Druga svetovna vojna

Dne 6. aprila 1941 je bila Jugoslavija brez vojne napovedi napadena, njena vojska je razpadla in kapitulirala 17. aprila, kralj in vlada pa sta emigrirala v Veliko Britanijo. Slovenija je bila razkosana na tri okupacijske cone, ki so bile med seboj ločene z »državnimi« mejami. Za takojšen odpor proti okupatorjem, ki so za cilj imeli etnocid slovenskega naroda, je Komunistična partija Slovenije skupno s krščanskimi socialci, levimi liberalci (Sokoli) in delom kulturnikov ustanovila 26. (27.) aprila 1941 v Ljubljani Osvobodilno (v začetku protiimperialistično) fronto (OF) slovenskega naroda. OF se je kmalu razvila v množično gibanje in je prek svojih organov uvajala t. i. ljudsko oblast. Narodnoosvobodilni boj se je najhitreje razvil v Ljubljanski pokrajini, vrhovni plenum z izvršnim odborom, Slovenski narodnoosvobodilni svet in partizansko poveljstvo, pa so bili v začetku nastanjeni v Ljubljani.⁴² Poleg vojaških akcij proti kolaborantom, bojkotov kulturnih prireditev in zbiranja materialne pomoči za partizane, so bile v Ljubljanski pokrajini v tem začetnem obdobju vsekakor zelo pomembne in vidne tudi propagandne akcije, katere so v največji meri izvajali pripadniki SKOJ-a⁴³ pa tudi ostali člani Osvobodilne fronte. Ljubljana je kmalu po ustanovitvi OF postala središče odpora proti okupatorju, vendar pa se je upor dokaj hitro razširil tudi po drugih krajih.

Odpor, tudi s pomočjo grafitov in politično-propagandnih napisov

V Ljubljani so se kmalu razvile množične propagandne dejavnosti, ki so bile namenjene spodbijanju morale okupatorja, utrjevanju OF in slovenskega naroda. Med pomembnimi propagandnimi dejavnostmi je postalo tudi ilegalno ustvarjanje grafitov in politično-propagandnih napisov. Tako je Slovenski poročevalec že julija 1941 poročal, da je bila vsa Ljubljana in okolica polna znakov srpa in kladiva ter znakov V (kot Victory, op. A. F.). Tudi drugod so se, predvsem v juliju, vrstile napisne akcije in druga protinemška in protiitalijanska propaganda.⁴⁴ To je bilo obdobje, ko so se najbolj množično pojavljali ti napisi in grafiti po Sloveniji. En vzrok za to je bil še nepripravljenost OF na večje oborožene akcije proti okupatorjem in tako v največji meri boj z propagandnimi sredstvi. Drugi vzrok je bil okupatorska nepripravljenost na take propagandne akcije in postopno uvajanje ukrepov zoper njih. Ob tem so bili pomembni tako notranje kot zunanjepolitični dogodki, ki so še okrepili ali oslabili delovanje aktivistov OF in SKOJ-a. Tako je te aktiviste dodatno spodbudil za propagandne akcije julijski napad Nemčije na Sovjetsko zvezo, kar se je poznalo tudi pri napisnih akcijah.

Protiitalijanske in prevratniške manifestacije v različnih predelih Ljubljanske pokrajine je beležil tedanji italijanski obveščevalni urad poveljstva XI. armadnega korpusa v posebnih razpredelnicah za vsak mesec v letu 1941. Politično propagandne napise in grafite, ki so jih ustvarjali SKOJ-evci, komunisti, aktivisti OF in drugi »prevratniški elementi (elementi sov-

⁴¹ Jelinčič 1994: 127, n. d.

⁴² Kacin-Wohinz 2000: 87, n. d.

⁴³ SKOJ je okrajšava za Savez komunističke omladine Jugoslavije (Zvezo komunistične mladine Jugoslavije). Pod tem imenom je zveza obstajala od 1919 do 1948, ko se je preimenovala v Ljudsko mladino Jugoslavije (LMJ) in kasneje v Zvezo socialistične mladine Jugoslavije (ZSMS).

⁴⁴ Slovenski poročevalec, leto II, št. 9, 25. julija 1941, str. 2.

versivi)«, so bili vpisani pod rubriko »Risanje komunističnih simbolov (Disegni di simboli comunisti)«. Junija je bilo takšnih prepovedanih dejanj 4, julija jih je bilo zabeleženih največ v letu 1941, to je 19, avgusta 6, septembra 1, oktobra 12, v novembru pa so zabeležili 5 takšnih dejanj. Od decembra dalje urad ni več beležil teh dejavnosti.⁴⁵

Take propagandne akcije so se z strani OF in SKOJ-a nadaljevale tudi v naslednjih letih, a v vse manjšem obsegu, saj je bila pripravljenost okupatorja (sploh po prihodu Nemcev) na takšne akcije vse večja. Podobna propaganda pa se je v vojnem času izvajala tudi po drugih krajih nekdanje Jugoslavije. Kako pa je bilo na Primorskem, ki je bila do napada Italije na Jugoslavijo že 23 let v italijanski državi?

Osvobodilna fronta Slovenskega naroda je kmalu razširila svojo organizacijo iz Ljubljanske pokrajine tudi na Primorsko in v Istro. Tu jo je slovensko prebivalstvo sprejemalo, ker je predstavljala nadaljevanje boja za njegove tradicionalne zahteve po združitvi vseh Primorcev z Jugoslavijo, s tem pa se je ponovno odprlo vprašanje državne pripadnosti tega ozemlja, pokazala se je neučinkovitost fašizma do slovenske manjšine in poraz italijanske politike na vzhodni meji. Vsakršen odpor je bil na Primorskem s strani italijanskih oblasti surovo zatrt in strogo kaznovan, saj je to območje za njih tedaj že predstavljalo »terro italianissimo«, torej čisto italijansko ozemlje, na katerem ne živi drugo prebivalstvo kot italijansko. Seveda je bila to teorija, v praksi pa so lokalni fašistični oblastniki lahko vsakodnevno spoznavali, da na tem ozemlju (še vedno) živijo tudi Slovenci. Drugačno družbeno-politično ureditev in predvsem odpor proti fašizmu, so med drugim izražali tudi grafiti in politično-propagandni napisi, ki so jih ustvarjali aktivisti tekom druge svetovne vojne in so na Primorskem pomenili tudi dediščino predvojnih aktivistov, kateri so takrat delali s podobnimi cilji.

Prvo medvojno organizirano mladinsko in odporniško gibanje na Primorskem sega v drugo polovico 1941. leta. Takrat je komunistična partija Slovenije po sklepu o oboroženi vstaji na celotnem slovenskem ozemlju, posegla tudi v razmere onstran državne meje in poslala v slovensko Primorje prve partijske aktiviste. Prvi aktivisti, ki so organizirali nov odpor proti fašistom, so bili primorski predvojni emigranti, ki jih je komunistična partija poslala na Primorsko.⁴⁶

Prvo vidnejšo dejavnost je primorska mladina razvila prav v času sojenja na že omenjenem drugem tržaškem procesu decembra 1941. Navodila za izvedbo akcije sta brata Kovačič dobila iz Ljubljane. Predvsem v Trstu je bila predvidena močna propagandna akcija, v bližini mesta in na ostalem ozemlju slovenskega Primorja pa pomembnejše sabotáže in napadi partizanskih enot. Se je pa fašistična oblast ob procesu dodobra zavarovala: mobilizirani so bili vsi oddelki policije, karabinjerjev in tajne policije (OVRE), v pomoč so jim poslali še brigado kvesturinov in črnih sracij iz notranjosti države. Oblasti so upravičeno pričakovale napade in reakcijo na izrečeno obsodbo. Tržaška mladinska organizacija je pripravila propagandne letake, ki so proces popularizirali in pozivali prebivalce naj protestirajo in naj se vključijo v narodnoosvobodilno gibanje. 11. decembra je policija v Trstu odkrila na sodni palači, kjer je 60 obtožencev čakalo na sodbo, politično-propagandne napise in grafite: *Viva Tomažič* (Živel Tomažič), *Abasso il tribunale speciale* (Dol z posebnim sodiščem) in *Abasso la polizia* (Dol z policijo). V ulici Nizza je bilo poleg vhoda v sodno palačo raztrošenih 130 letakov z napisi proti sodišču in proti policiji.⁴⁷

Tem propagandnim akcijam so sledile hude posledice. Še preden je bil proces zaključen, so aretirali Oskarja Kovačiča in nekatere člane OF. Propagandno akcijo so sicer mladinci nadaljevali, a po 16. decembru so aretirali še voditelje in nekatere člane mladinskih skupin.⁴⁸

⁴⁵ Zbornik dokumentov, del VI, knjiga 1, str. 533-536.

⁴⁶ Kacin 1960: 136, n. d.

⁴⁷ Ibid., 140, n. d.

⁴⁸ Ibid., 141, 142, n. d.

Propagandnih in tudi vojaških akcij slovenskih aktivistov proti koncu zime 1942 in spomladi leta 1943 ni bilo veliko, izvzemši seveda manifestacije ob 1. maju in nekaterih drugih dogodkih. V tem času so se povečale tudi represalije fašističnih oblasti nad uporniki, predvsem zaradi že tako napetih zunanjih in notranje političnih in vojaških razmer Italije. Italija je spomladi izgubila afriške kolonije, poraze je doživljala tudi v Grčiji in na Balkanu. To je fašistične oblasti še spodbudilo k vzdrževanju notranjega reda in miru. Sledila so čiščenja ozemlja, aretacije antifašistov in civilnega prebivalstva ter vojaške akcije proti upornikom. Tudi junija razmere niso bile bistveno drugačne. Tedaj se je fašistični pritisk odražal zlasti na vojaškem področju, saj se je število italijanskih vojakov na Primorskem zelo povečalo.⁴⁹ Ob takih ukrepih fašističnih oblasti, je bilo tako tudi za razvijanje antifašistične propagande malo možnosti. A ravno v takih razmerah so takrat na Primorskem nastali prvi terenski odbori Zveze slovenske mladine (ZSM) in prvi aktivni Zveze komunistične mladine (ZKM) oziroma SKOJ-a.

Kot smo videli, je bil pogoj za članstvo v narodno-revolucionarni organizaciji TIGR neka opravljena akcija, ki jo je posameznik opravil. Podobno je bilo, če si hotel postati član Zveze slovenske mladine. Sekretar pokrajinskega komiteja SKOJ-a za Slovenijo je v pismu pokrajinskemu komiteju SKOJ-a za Primorsko opozarjal, da »vsak mladinec, ki napiše parolo, vrže naš letak, zbira denar, informacije ali na kakršen drugi način pomaga pri naši narodnoosvobodilni borbi, je član Zveze Slovenske mladine«.⁵⁰

Julija 1943 je prišlo na jugu Evrope do pomembnih dogodkov, ki so tako ali drugače vplivali tudi na razvoj osvobodilnega boja na Primorskem. Najprej so se 10. julija izkrcali zahodni zavezniki na Siciliji, 25. julija je padel tudi italijanski fašistični politični sistem z Mussolinijem na čelu. Vendar se tudi po njegovem padcu odnos italijanskih oblasti do Slovencev ni spremenil. So pa Slovenci in drugi antifašisti z velikim veseljem sprejeli najprej njegov padec in kasneje kapitulacijo Italije. Ljudstvo je veselje in jezo ob koncu fašizma pokazalo tudi z uničenjem fašističnih simbolov. Po mnogih vaseh je resnično prišlo do spontanih akcij prebivalstva, zlasti pa mladine. Razbijali so fašistične znake in embleme, zažigali Mussolinijeve slike, mnogi so že tedaj prepleskali tudi fašistične politično-propagandne napise po hišah. Ponovno je izbruhnilo veliko veselje ljudi ob kapitulaciji Italije 8. septembra 1943, ki pa ni bilo dolgotrajno.⁵¹

Kmalu po kapitulaciji Italije je Primorsko zasedla nemška vojska in v veliki septembrski in oktobrski ofenzivi poskusila ozemlje očistiti upornikov, kar pa ji je le deloma uspelo. Predvsem se je osredotočila na zasedbo pomembnih infrastrukturnih točk in pa mest, kjer je ostala tudi kasneje. Zaledje, v katerem se je najaktivnejše razvijalo partizansko uporništvo, pa je poskušala čistiti in nadzorovati z občasnimi vojaškimi akcijami. V takšnih razmerah so delovale tudi mladinke in mladinci in del njihovega propagandnega boja je bilo še naprej tudi pisanje politično-propagandnih napisov in grafitov.

16. januarja 1944 je Okrožni komite KPS za Goriško poslal vsem aktivistom Zveze komunistične mladine (SKOJ-a) Goriškega okrožja okrožnico, v kateri je opozarjal aktiviste, naj bodo pozorni na napisne akcije, s katerimi bi morali popularizirati predvsem najvažnejše svetovne dogodke. Dalje je nalagal aktivistom: »Popišite vse zidove, zlasti one, ki leže ob glavnih cestah s sledečimi napisi: *ŽIVEL TOVARIŠ TITO, PRVI MARŠAL JUGOSLAVIJE! ŽIVEL AVNOJ! ŽIVELA NOVA VLADA JUGOSLAVIJE! ŽIVELA RDEČA ARMADA! ŽIVEL TOVARIŠ STALIN! ŽIVELA NOVA JUGOSLAVIJA! BOJKOT OKUPATORJU! NITI*

⁴⁹ Tone Ferenc, Kratak pregled razvoja KPS in OF v Slovenskem Primorju od decembra 1942 do septembra 1943. V: Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, letn. I (1960) št. 1, str. 105-170.

⁵⁰ Pismo sekretarja PK SKOJ-a Staneta Kavčiča 30. 4. 1943. V: Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji, Ljubljana 1966, knjiga 6, dok. št. 119, str. 339.

⁵¹ Salvator Žitko, Delovanje mladine od 1941 do kapitulacije Italije 1943. V: Napredna mladina slovenske Istre. (Obalnokraški medobčinski svet Zveze združenj borcev NOV Koper: Ljubljana, 1985), str. 64, 134.

Slika 4: Okraševanje hiš pred prihodom mednarodne razmejčitvene komisije (Fototeka Oddelka za zgodovino Narodne in študijske knjižnice v Trstu, fond ZVU).

ZRNO LETOŠNJEGA PRIDELKA OKUPATORJU! SMRT BELI GARDI! SMRT NEMŠKIM HLAPEM! SMRT IZDAJALCEM! VSI V NARODNO OSVOBODILNO VOJSKO! Zavedajte se, da so napisne akcije velikega pomena pri našem političnem delu.«⁵²

V mesecu marcu je okrožni komite KPS za Goriško poročal o dveh velikih kampanjah, v katerih se je propagiralo 2. zasedanje AVNOJ-a in njegovih sklepov. ZSM in SKOJ sta v tem času izvedla po celi Goriški precej uspešnih napisnih akcij z parolami, ki so propagirale AVNOJ in sklepe z njegovega zasedanja. Na sestanku v mesecu marcu je okrožni komite KPS sklenil, da bodo na isti način izvedli kampanjo za propagiranje sklepov prvega zasedanja prvega slovenskega parlamenta.⁵³

V napisnih akcijah med 27. aprilom in 1. majem 1944 sta padli tudi prvi žrtvi. To sta bili skojevski aktivistki Marija Segulin-Mira in Akvilina Bembič-Zdenka, ki so ju nemški vojaki in fašistični aktivisti ubili 28. aprila zvečer na križišču cest Koper-Trst-Šmarje.⁵⁴ Tedaj ilegalni časopis *Mladina*, sicer glasilo *Zveze slovenske mladine*, je tej zgodbi dodala propagandni pridih in dogodke opisala takole: »Ko so bili vsi hribi slovenske Istre razsvetljeni od kresov

⁵² Okrožni komite KPS za Goriško 16. 1. 1944. AS 1701 Okrožje Gorica, t. e. 615, a. e. II. Podobne okrožnice z navodili glede politično-propagandnih napisov so med vojno in tudi po njej izdajale praktično vse mladinske in druge organizacije. Kljub takemu naročanju pa so aktivisti po zagotovilih mnogih informatorjev napisne in druge propagandne akcije izvajali zaradi osebnih želja.

⁵³ Poročilo okrožnega komiteja KPS za Goriško 17. 3. (1944). AS 1701 Okrožje Gorica, t. e. 615, a. e. II.

⁵⁴ Pokrajinski arhiv Koper (PAK): M. Markežič, Julka Udovič, Kristina Babič, Nela Bertok por. Novakovič in Sava Sosič, ustni viri-zapisnik. Objavljeno v: Mirko Markežič, Julka Pavletič in Zora Grbac: 'Iz dejavnosti ZSM in SKOJ za Slovensko Istro'. V: Slovenska Istra v boju za svobodo (Lipa: Koper, 1998), str. 444-446; Napredna mladina Slovenske Istre 1919-1947, Koper 1985, str. 286, 287.

in raket na predvečer 1. maja, ko so odmevali strelj in pokale bombe, je ginjena od te krasote vzkljknila Mira: »Na akcijo gremo! Naj tudi fašisti v Kopru vedo, da je jutri naš veliki praznik«. Izginila je s svojimi tovarišicami na njeno najljubše delo. Saj ni bila edina, vsa mladina je bila danes na podobnem delu. Dve uri sta se premikali temni senci po glavni cesti, kakor zvezdnato nebo je postajala cesta za njima. »Še eno križišče«, je zašepetala. Počasni, neslišni koraki so se približevali najnevarnejši točki. Znova je pomočila čopič v barvo in nadaljevala s pisanjem tistih besed, ki so ji bile najdražje. Zadnjo potezo je naredila, zaregljale so sovražne strojnice, zadeta od krogle je obležala ranjena poleg svoje mrtve tovarišice Zdenke. Ni izdala bolečin krutim fašistom, odločno je zavrnila njihovo ponudbo, če hoče iti v bolnico. Krepko je tiščala v pesti čopič, ko je z nasmehom na ustih umirala sredi tistih gesel, za katerih uresničevanje se je že dve leti borila.«⁵⁵

Ob tretji obletnici ustanovitve OF 27. aprila in ob 1. maju 1944 je bilo tudi drugod po Primorskem, zlasti po vaseh, več napisnih akcij, ki naj bi »na sovražnika naredile porazen vtis«. Oblasti so teh dejanj obtožile partizane, akcije pa so v resnici izvedli mladinci in mladinke. Povsod pa prebivalstvo ni sprejemalo teh akcij, saj so se bali represalij okupatorjev. V Renče so tako 1. maja prišli v vas Nemci in zagrozili prebivalstvu, da če ne zbršjejo ponoči narejenih napisov, bodo obesili 10 ljudi. Nekateri vaščani so kmalu zatem te napise prebelili, kar pa ni bilo po godu agit-prop komisiji OK KPS za Goriško. Ta je zagrozila, da te ljudi pozna in bodo za svoja dejanja odgovarjali, mladino pa pozvala na nove napisne akcije.⁵⁶

V Mirnu so Nemci naročili tamkajšnjemu župniku, naj oznani v cerkvi, da če prebivalstvo ne prebeli ponoči narejenih napisov in odstrani letakov, bodo požgali celo vas. Tako so ljudje, predvsem starejše ženske, kmalu po maši prebelile te napise zaradi upravičene bojzani pred temi ukrepi. Mladina pa je že kmalu po tem naredila nove napise.⁵⁷

Tudi v Črničah so Nemci po napisni akciji zagrozili prebivalstvu in tedanji duhovnik Alojzij Novak je 16. januarja 1944 tako zapisal v cerkveno kroniko: »Pred sv. mašo so prišli spet Nemci in mi naročili, da moram povedati ljudem, naj še danes izbršjejo po cesti napravljene napise, ki so jih pred tremi dnevi noči prinesle: *Smrt izdajalcu; Živel Tito*; znak srpa in kladi-va... Ker jutri bodo prišli spet pogledat in bodo nove hiše gorele, ako napisi ne izginejo«. Ob napisnih akcijah za 1. maj pa se je razjezil nad dekleti in tako zapisal: »To je ena plat delovanja naših terencev: pripravljati slavja in zborovanja, pisati po cestah razne vzklike 'živijo' vsem mogočim veličinam, izobešati na obcestna drevesa rudeče zastave s srpom in kladivom-dela, katera se vrše vsa ponoči in največ od strani deklet. So partizani namreč prebrisani, ker so le dekleta od 18 do 26 let toliko neumne gosi in koze, da se jim zdi silno 'narodno delo' pisati in izobeševati po cestah, ki nič ne razumejo a slepo ubogajo-seveda partizane, ne pa staršev in župnika. In to je po vseh vaseh enako – po celi deželi: dekleta so najbolj nora, kakor da bi bila obsedena. [...] Jaz pa pri vsem tem kot star župnik tole premišljam: koliko izgovorov je bilo nekdanj s strani deklet, ako je Marijina družba tirjala le najmanjšo žrtev od njih. Ako bi bila tirjala le polovico tega, kar tirjajo partizani, bi vse odstopile iz Marijine družbe. Danes pa vse z ponosom, veseljem in požrtvovalnostjo delajo vse to. Ali ni morda tudi Satan tu vmes?«⁵⁸

Meseca septembra je bilo precej priložnosti za napisne akcije: 6. septembra je bila 14. obletnica Bazoviških žrtev, 8. septembra je bila prva obletnica kapitulacije Italije, 16. septembra pa je bila obletnica sklepov o priključitvi Primorske in Benečije k Sloveniji in Jugoslaviji. Oblastni komite SKOJ-a za Slovensko Primorje je v okrožnici iz začetka septembra poudaril,

⁵⁵ 'Primorska mladina je s krvjo proslavila 1. maj'. Mladina, leto II, št. 4, junij 1944, str. 9.

⁵⁶ Poročilo agit-prop komisije pri OK KPS za Goriško 3. 5. 1944. AS 1707 Okrožje Gorica, t. e. 615, a. e. II.

⁵⁷ Poročilo agit-prop komisije pri OK KPS za Goriško 26. 4. 1944. AS 1701 Okrožje Gorica, t. e. 615, a. e. II.

⁵⁸ Boris Mlakar ur.: Alojzij Novak: Črniška kronika. (Goriška Mohorjeva družba: Gorica: 1992), str. 139, 181.

da bi morali okrožni komiteji ob teh praznikih zastaviti vse sile in aktivirati vso mladino, katera naj bi tekmovala v napisnih in listkovnih akcijah, organiziranjem mitingov in zažiganjem kresov.⁵⁹

Sredi oktobra sta partizanska vojska in Rdeča armada osvojile Beograd. Ta dogodek je bil izrednega pomena in je odmeval po vsej Jugoslaviji in tudi na Primorskem. Že v začetku oktobra je Oblastni komite SKOJ-a za Slovensko Primorje poslal vsem Okrožnim komitejem okrožnico, v kateri aktiviste poziva na sodelovanje ob slavnostnih mitingih in povorkah ter zažiganju kresov. Poleg tega so bili dolžni aktivisti to priložnost izrabiti v propagandne namene s tem, da so po vseh krajih, še posebno pa tam, kjer je bival okupator, izvedli velike listkovne in napisne akcije. S temi akcijami, ko »sleherne ali zlasti še tako ogromne uspehe naše vojske in uspehe naše najiskrenejše zaveznice SZ populariziramo, dvigamo borbena morala našega ljudstva in na drugi strani vnašamo zaskrbljenost in preplah v vrste okupatorja in njegovih slug«. Za vse te akcije so bili tokrat zadolženi aktivisti na sektorjih Agit-propa pri posameznih okrožjih SKOJ-a. Na sestankih so bili skupaj z drugimi aktivisti zadolženi za priprave načrtov posameznih akcij in kasneje po teh akcijah napisati o njih poročila.⁶⁰

Čas od avgusta do decembra 1944. leta pomeni najmnogičnejše medvojno pisanje grafitov in politično-propagandnih napisov, ki so jih ustvarjali aktivisti SKOJ-a, OF, KPI, SPŽZ in drugih antifašističnih organizacij. Te vse pogostejše akcije so prepričale okupatorja, da je potrebno nujno začeti z odkrivanji in aretacijami storilcev. Aretacije so se začele konec septembra in se stopnjevale do konca decembra, predvsem pa so prizadele okrožna vodstva KPS, KPI, OF in SPŽZ. Najaktivnejše so bile v mestih, kjer so odkrili največ aktivistov. Nekatere organizacije so do spomladi naslednjega leta popolnoma zamrle in posledica tega je bila, da tudi večjih napisnih akcij do tedaj ni bilo.

Osvoboditev in nadaljnje borbe

Množično so se politično-propagandni napisi in grafiti pojavili spet od konca marca 1945. leta, ko se je tudi čas osvoboditve občutno približeval. V začetku maja 1945 so enote IX. korpusa in IV. armade Jugoslovanske armade (dalje JA) s sodelovanjem enot komande mesta Trst in bataljonov Delavske enotnosti po hudih bojih zasedle Trst, Gorico, Čedad in Trbiž. 2. maja je po kapitulaciji zadnjih nemških postojank oblast v Trstu in Gorici prevzelo zaledno vojaško poveljstvo ter mesti vključilo v Slovensko Primorje, kar pa ni bilo v skladu z načrti predvsem zahodnih zaveznikov, kateri so imeli kot podpisniki italijanske kapitulacije formalno pravico, da zasedejo celotno ozemlje Julijske krajine. Poleg tega so Italiji ob podpisu kapitulacije obljubili, da jo bodo osvobodili vso v njenih integralnih mejah iz leta 1937 in vpeljali Zavezniško vojaško upravo (dalje ZVU). Zahodni zavezniki iz ideoloških, pa tudi strateško-političnih razlogov niso bili pripravljeni dovoliti JA, da se polasti ključnih točk, predvsem Trsta in Gorice, ker naj bi to po njihovem mnenju slabo vplivalo na prozahodne sile v Italiji, zato so tudi sami prodrli do severnega Jadrana. Feldmaršal Harold Alexander je že 5. maja 1945 zahteval od Tita, naj umakne svoje enote in s tem povzročil dramatičen diplomatski spor, ki se je zavlekel do konca meseca.

Kljub ne samo diplomatskim zapletom in napetostim, pa je večina ljudi z navdušenjem sprejela osvoboditev in ena izmed informatork se je tako spominjala tistih dni: »Osvoboditvi je bilo zares veličastno. 5. maja smo odšli vsi mladinci in mladinke, pa tudi ostali

⁵⁹ Okrožnica OK SKOJ-a za Slo. Primorje 2. 9. 1944. AS 1659 OK ZKMJ za Slo. Prim., t. e. 559, a. e. I.

⁶⁰ Okrožnica OK SKOJ-a za Slovensko Primorje 6. 10. 1944. AS 1659 OK ZKMJ za Slo. Prim., t. e. 551, a. e. I.

ljudje v Ajdovščino, kjer je bilo veliko zborovanje ob ustanovitvi 1. slovenske vlade. Ob tej priložnosti so aktivisti in aktivistke zelo lepo okrasili mesto. Naredili so slavoloke, povsod so visele naše zastave. Prav tako je bilo vse polno napisov po hišah. Vsi smo bili srečni, da se je vojna končala.«⁶¹

Bolj kot na terenu se je večina dogajanja konec meseca maja in v začetku junija 1945, dogajala v političnih in vojaških krogih. Predvsem OZNA je kljub nasprotovanju vodstva PNOO (Pokrajinskega narodno-osvobodilnega odbora) in nekaterih drugih Primorcev nepremišljeno izvajala usmrtnitve tudi nedolžnih ljudi, kar je tudi zbudilo pozornost zahodnih zaveznikov. Ti so predvsem zaradi že omenjenih strateških interesov v ostri noti naslovljeni na jugoslovansko vlado 2. junija zahtevali umik JA iz Julijske krajine. Ker Stalin ni bil pripravljen zaradi tržaškega vprašanja poslabšati odnosov z Britanci in Američani, je proti koncu maja 1945 nehal podpirati Tita in ga s tem prisilil, da se je z zavezniki sporazumel. Junija so tako v Beogradu podpisali sporazum, ki je med drugim določal, da se mora JA umakniti iz Trsta, Pulja, Gorice in drugih krajev vzhodno za t. i. Morganovo črto, ki je Primorsko zopet razdelila; tokrat na cono A, v kateri so zavezniki postavili svojo upravo (ZVU) in cono B, ki je bila pod nadzorom Vojaške uprave Jugoslovanske armade (VUJA). JA se je 12. 6., ko je postal sporazum pravnomočen, tudi dejansko iz teh krajev umaknila. O dokončni usodi meje naj bi se odločalo na mirovni konferenci.

ZVU je v coni A izdajala ukaze tudi na lokalni ravni. Kmalu po prevzemu oblasti v Gorici, je tamkajšnja ZVU sprejela in izdala ukaz, da se morajo odstraniti vsi politično-propagandni napisi in grafiti iz zidov po mestu, ki so jih pisali aktivistke in aktivisti ob osvoboditvi in kasnejših demonstracijah. Ukaz se je nanašal tako na hišne lastnike, kot na javne ustanove, ki so morali prebeliti te napise. Ta ukaz naj bi »med ljudstvom povzročil precej žalosti in jih neprijetno presenetil, kajti ljudje so pisali ta gesla zato, da pokažejo svoji vojski in osvoboditeljem, kaj čutijo zanje«.⁶² V odgovor na ta zavezniški ukaz o odstranitvi oziroma prebeljenju teh napisov, si je propagandna komisija za Gorico zadala nalogo, da postavi 12 slik maršala Tita v izložbe trgovin in gostiln.⁶³

Podoben odlok je objavilo mestno županstvo v Gorici po naročilu ZVU v Glasu zaveznikov, po katerem so morali lastniki in oskrbniki stavb in zidov, ki so bili obrnjeni proti ulicam in trgom, poskrbeti, da so se izbrisali ali prebelili politično-propagandni napisi in grafiti, ki so »kazili estetiko mesta«. Ob tej priložnosti je županstvo tudi oznanilo, da je dala ZVU policijskim organom stroga navodila, po katerih naj bi poostriili nadzor in pozornost proti vsem, ki bi še nadalje pisali po zidovih. Za tiste ki bi to prepoved kršili pa so bile zagrožene visoke kazni, o katerih bomo več izvedeli v nadaljevanju. Članek se konča s sicer resno mišljenim, a po vsebini, vsaj za današnje čase precej ironičnim stavkom: »S tem ZVU nikakor noče krstiti svobode vsakega posameznika, da javno pokaže svoje prepričanje in nazore; to pa lahko stori na drug, primernejši način.«⁶⁴ Tako je bilo v bistvu posredno prepovedano pisanje celo po svojih hišah, kar ne bi smelo biti, po besedah predstavnikov ZVU, vprašljivo in moteče za drugače misleče. Morda se prav v tem kaže ideološka prepreka med ZVU in jugoslovanskimi organizacijami, ki je vse pogosteje tudi na vse manj prikrit način postajala očitna.

Kmalu po odhodu JA pa so se v nekaterih delih Julijske krajine povečale represalije proti Slovincem, ki so jih izvajali predvsem nekdanji fašistični aktivisti in so bile delno tudi posledice maščevanj JA ob osvoboditvi. To so verjetno najbolj občutili Slovenci v Benečiji, kjer pa se je teror kasneje le še stopnjeval. Tudi politično-propagandni napisi in grafiti, ki so

⁶¹ Ustna izjava M. S. (hranim v osebni arhivu).

⁶² Primorski dnevnik, leto I, št. 62, 25. julij 1945, str. 1; Poročilo o delu Okrožnega izvršnega odbora za Goriško od 1.5. do 26. 8. 1945. AS 1816 PNOO, t. e. 377, a. e. II/2.

⁶³ Poročilo Propagandne komisije za Gorico, 11. 7. 1945. AS 1816 PNOO, t. e. 412, a. e. 1-4/1.

⁶⁴ Glas zaveznikov, leto I, št. 129, 17. november 1945, str. 2.

jih Slovenci napisali ob osvoboditvi so postali tarča fašističnih aktivistov. Tako so morali prebivalci Robedišča že v začetku junija 1945 pod »pretnjo najhujših posledic« prebeliti in zbrisati te napise, ki so jih napisali ob osvoboditvi.⁶⁵

Priprave za prihod mednarodne razmejitvene komisije

Na osnovi sklepov, ki so jih na konferenci v Londonu septembra 1945 sprejeli zunanji ministri petih velesil, je bilo pričakovati težak boj na diplomatskem področju, še težjega pa na spornem ozemlju med prizadetim prebivalstvom. Po 25-tih letih zatiranja so si Slovenci zadnje želeli, da bi zopet prišli pod Italijo in tako slovenskim množičnim organizacijam ni bilo težko mobilizirati prebivalstva v tej novi, stari bitki za dokazovanje slovenske narodnosti. Začelo se je dolgo obdobje dokazovanja želje primorskih ljudi o združenju z ostalimi Slovenci v Jugoslaviji.

Tedaj pa se je začela tudi široka in intenzivna propaganda v podporo jugoslovanskim zahtevam na mirovni konferenci in priključitvi čim večjega »spornega ozemlja«. Zajela je vse medije in vse načine sporočanja. Ta propaganda je zasenčila celo propagando ob takšnih dogodkih, kot so bile volitve v ustavodajno skupščino ali velika poveljna sojenja v Jugoslaviji (npr. Stepincu, Mihajloviću) ali v tujini (npr. Nürnberški proces). Zasenčila pa je ni le na primorskem območju ampak tudi v slovenskem in mnogokdaj tudi v jugoslovanskem. Že Dušan Nečak je ugotavljal, da je bila ta propaganda prav toliko spontana, kot je bila načrtovana in da »gre za zelo obsežno in večplastno historično dogajanje. Njegove razsežnosti so tako politične – s cilji, ki jih je zasledovalo; umetniške – z umetniki, ki so v njej sodelovali in s kvaliteto njihovih stvaritev; sporočilno-sociolingvistične – z uporabljenim izrazjem, vsebino in stilom; psihološke – s preračunanimi propagandističnimi prijemi pri izbiri snovi in oblik; ideološke – z ostro kritiko fašizma in poudarjanjem demokratičnih vrednot zahodnih demokracij, še posebno pa komunizma in socialma; in najbrž še katere.«⁶⁶

Poleg pošiljanja resolucij zunanjim ministrom zaveznikov, jugoslovanskim politikom z Edvardom Kardeljem na čelu, mednarodni komisiji in drugim pomembnim politikom in institucijam, izdelovanja slavolokov na poteh pred vasmi in mesti, okraševanja vasi z zelenjem in zastavami, z letaki, transparenti in plakati, so zelo pomembno vlogo pri izražanju zahtev prebivalstva in tedanje politike imeli (zopet) tudi politično-propagandni in propagandni napisi ter grafiti. Dejansko je ta oblika propagande vsaj na terenu še najbolj neposredno in izvirno nagovarjala tiste, ki jim je bila namenjena.

Čeprav se je konferenca v Londonu v mnogih zadevah končala nesklepčno in z številnimi odprtimi vprašanji, pa je bilo za Primorsko jasno in zelo pomembno, da bo te kraje za določitev meje med Italijo in Jugoslavijo, prišla prej ali slej komisija, ki naj bi na terenu ugotovila etnično sestavo prebivalstva in predvsem na njeni osnovi tudi določila mejo med državama. Kljub temu, da še ni bilo nič znanega, ne kdaj bo ta komisija prišla, kam bo prišla in kako bo ta obisk izgledal, so se priprave za njen sprejem ponekod začele že konec septembra 1945.

V drugi polovici januarja 1946. leta je bila vsa pozornost primorske, slovenske in mednarodne javnosti osredotočena na zasedanje namestnikov zunanjih ministrov v Londonu. Ti so 24. januarja 1946 sklenili poslati mednarodno komisijo izvedencev za mejna vprašanja v Julijsko krajino. 6. februarja so jo imenovali in 2. marca je svet namestnikov v Londonu sporočil, da je

⁶⁵ Slovenski poročevalec, leto VI, št. 48, 15. junij 1945, str. 1.

⁶⁶ Dušan Nečak: 'Slovenska propaganda v času nastajanja mirovne pogodbe z Italijo'. V: Zgodovinski časopis, letn. 51, št. 4 (109), 1997, str. 555-573.

Slika 5: Kantovlje, spomladi 1946 (Fototeka Oddelka za zgodovino Narodne in študijske knjižnice v Trstu, fond ZVU).

komisija ustanovljena in da so pripravili tudi inštrukcije za njeno delo. 7. marca je prišla v Trst in 26. marca v Gorico, kjer je ostala do začetka aprila, nakar je zapustila »sporno« ozemlje. Osnovna naloga komisije je bila pripraviti poročilo in rakomandacijo o določitvi meje med Italijo in Jugoslavijo, ki naj bi bila v glavnem etnična in bi puščala minimalno Slovencev in Hrvatov pod Italijo in minimalno število Italijanov pod Jugoslavijo, v kar naj bi se prepričala ob nenapovedanih obiskih po vaseh in mestih na »spornem« območju. Ob tem naj bi komisija upoštevala tudi ekonomske in geografske značilnosti tega ozemlja. Tudi dejansko je preučila množico dokumentov, ki sta ji predložili italijanska in jugoslovanska diplomacija, opravila veliko terenskih raziskav in obiskala precej krajev, kjer se je pogovarjala z ljudmi. Vsa ta opažanja in ugotovitve naj bi združila v enotni predlog za razmejitve, do katerega pa zaradi različnih interesov posameznih članov komisije ni prišlo in tako je komisija podala svetu zunanjih ministrov, ki so poleti 1946 zasedali na mirovni konferenci v Parizu, štiri različne razmejitvene predloge.

Že sredi januarja 1946, torej ko se konferenca v Londonu ni niti še zaključila, je PNOO in njegov študijski odsek pripravil in izdal več okrožnic, v katerih je poudaril nujnost skrbne in načrtovane priprave za sprejem mednarodne komisije. Potrebno je bilo sestaviti posebne delegacije v vsaki vasi, ki bi bila vsak čas pripravljena sprejeti komisijo. Pripraviti je bilo potrebno domače jedi in vina, očistiti vasi, aktivirati prebivalstvo. Poleg tega so v teh okrožnicah dajali velik pomen tudi zunanjemu izgledu vasi in s tem tudi politično-propagandnim in propagandnim napisom ter grafitom. Potrebno je bilo »dati zunanji videz slovenstva slovensko naseljenim krajem s tem, da se obnovijo, in kjer še niso, napravijo novi napisi po zidovih. Dobro je, da se narišejo slovenske in jugoslovanske zastave po zidovih s peterokrako zvezdo; po večjih vaseh in glavnih cestah naj se napravijo slavoloki, kjer so že postavljeni

pa obnovijo. Dobro je, da se po zidovih ali na slavolokih napišejo številke, ki izražajo padle, ranjene, itd. v NOB.«⁶⁷

Vsi se z takšno propagando niso strinjali. V Pieršu so krajanji napisali *Viva Trieste, VII. stato federale!* (Živel Trst, VIII. Federalna država). Vendar je ta napis prepleskal »podkupljeni vaški reakcionar«. Ker so se naslednje dni pojavili na prebeljeni podlagi novi napisi, je prišel v vas guverner in dejal, da bosta predsednik SIAU in tajnik KP odgovorna za vsak nadaljnji napis, kajti v vasi sta bili po njegovem mnenju edini ti dve stranki.⁶⁸

V ponedeljek, 11. februarja 1946 se je v Nabrežini zbrala množica 1500 ljudi, ki so zahtevali izpustitev štirih aktivistov, ki so jih zavezniki zaprli zato, ker naj bi pisali parole po svojih hišah. Ljudje so protestirali tudi proti temu, da so zavezniški vojaki brisali in belili napise iz njihovih hiš in da so v Devinu zažgali slavolok, ki ga je ljudstvo postavilo za sprejem mednarodne komisije. Med tem protestom se je vrnila tudi posebna delegacija, ki je z guvernerjem govorila o tej problematiki »ter sporočila, da je guverner vzel zahteve ljudstva na znanje in obljubil, da jih bo sporočil svojim predstojnikom.«⁶⁹

Velike demonstracije so se dogodile 27. februarja v Bovcu. Tam so prejšnji večer od hiše do hiše hodili civilni policisti ter dajali povelja, naj se naslednji dan zbrisejo iz vseh hiš politično-propagandni napisi in grafiti, s katerimi so »izražali Bovčani željo in zahtevo po priključitvi k Jugoslaviji«. Naslednjega dne se je namesto brisanja napisov, v popoldanskih urah več sto ljudi zbralo pred sedežem okrajnega guvernerja ZVU na Trgu svobode in zahtevalo, naj napisi ostanejo.⁷⁰ Nekaj ljudi se je tudi spopadlo s policijo, a stvar se je končala brez hujših posledic. Medtem pa je posebna delegacija tudi obiskala guvernerja s spomenico, ki so jo podpisali ljudje. Delegacija je zahtevala tudi ukinitve ukrepa oziroma ukaza civilne policije o izbrisanju ali prebeljenju napisov z zidov. Guverner je odgovoril, da je policija pol ure po njihovih nastopanjih po hišah dobila protiukaze, torej so lahko napisi ostali.⁷¹

Da so zavezniki v mnogih primerih ravnali samovoljno in ne v skladu s pravili in zakoni, ki so si jih sami postavili, nam priča tudi več deset strani dolga resolucija, ki jo je pripravil in izročil PNOO medzavezniški razmejitveni komisiji v času njenega bivanja v Trstu. V njej so bila vsa nezakonita dejanja civilne policije in zavezniške vojske podkrepjena z izjavami, imeni in priimki ter stalnim bivališčem prič, ki so ta dejanja videla ali so bila pri njih prisotna. Ta resolucija je bila poslana tudi štabu ZVU v Trstu, za mednarodno razmejitveno komisijo pa je bila tudi prevedena v francoščino, angleščino in ruščino. V njej so bili poleg drugih kršitev v točki G opisani tudi primeri nasilnega brisanja in beljenja politično-propagandnih napisov in grafitov. Ti opisi so obsegali kar tri strani A4 formata in so zajemali 19 kršitev civilne policije ali zavezniške vojske, ki so se zgodile od začetka februarja do srede marca 1946. leta.⁷²

Iz poročil Javnega tožilstva za Goriško pri PNOO, poročil Komisije za pravne zadeve okrožnega NOO za Goriško ter podatkov, ki jih je objavil Glas zaveznikov, je mogoče ugotoviti, da je bilo samo v času od konca januarja 1946 do začetka aprila 1946, torej v dobrih dveh mesecih, pred Sumaričnim sodiščem ZVU v Gorici kar 53 obravnav aktivistov in akti-

⁶⁷ Okrožnica: Priprave za sprejem mednarodne komisije. AS 1816 PNOO, t. e. 377, a. e. III/1; Okrožnica vsem Krajevnim NOO na Goriškem, 13. 1. 1946. AS 1807 ONOO Brda, t. e. 426, a. e. 1.

⁶⁸ Primorski dnevnik, leto II, št. 221, 17. februar 1946, str. 2.

⁶⁹ Ibid.

⁷⁰ Soški tednik, leto II, št. 9, 2. marec 1946, str. 1.

⁷¹ Poročilo o poteku razgovora z guvernerjem, 27. 2. 1946. AS 1816 PNOO, t. e. 410 b, a. e. VI/1.

⁷² Resolucija PNOO mednarodni razmejitveni komisiji, poglavje G. AS 1818, t. e. 56, a. e. III/2. PNOO si je skrbno zapisoval vse incidente s civilno policijo, tudi glede propagandnih in politično-propagandnih napisov ter grafitov. V Arhivu Slovenije sem našel še več takšnih izjav. Vsaka izjava o nasilju civilne policije je bila podkrepjena s pričami, ki so dogodek videle, podpisom udeleženca, datumom in krajem incidenta.

vistk projugoslovanskih organizacij ter drugih ljudi, ki so kršili splošni ukaz št. 28.⁷³ Največ aretacij in obravnav se je dogajalo meseca marca, kar je sovpadalo z prihodom mednarodne razmejitvene komisije. V tem času je bila tudi aktivnost projugoslovanskih organizacij, njihovih aktivistov in aktivistk ter drugih ljudi, največja, kar pa je tudi pri zaveznikih sprožilo večjo pripravljenost, policijske okrepitve in nadzor nad prebivalstvom. Kazni so bile različne; navadno zaporne, pogojne ali denarne, lahko pa je kazen vključevala vse tri ukrepe. Vsi so bili aretirani zaradi kršitve splošnega ukaza št. 28.

5. marca 1946 je na tiskovni konferenci polkovnik Robertson, višji častnik za civilne zadeve pri ZVU, kateri je v začetku 1946. leta nasledil polkovnika Bowmana, prebral poročilo o obisku zavezniške razmejitvene komisije, ki pravi: »Washingtonski uradni krogi poudarjajo v zvezi s časopisnimi razpravami in novicami o potovanju zavezniške preiskovalne komisije v Julijsko krajino, da bo komisija opirala svojo odločitev na narodnostna, zemljepisna in gospodarska dejstva in ne na propagando. Na komisijo ne bodo vplivale propagandne zvijače, grožnje, obtožbe in proti obtožbe, razpostavljanja vojaških sil, izobešanje zastav, razni znaki in slavoloki. Komisija se bo zanimala samo za stvarna dejstva in se bo ravnala samo po teh dejstvih.« Polkovnik je dodal, da velja, kar je bilo rečeno o propagandi, slavolokih in tako dalje, tudi za pisanje po cestah in zidovih. Ob tem je Primorski dnevnik zapisal, da »nam ne more biti nič bolj po volji, kot to, da se bo komisija zanimala samo za stvarna dejstva [...] Slavoloki, zastave, napisi, to so spontani izrazi volje ljudstva, ki z njimi ne namerava izvajati na mednarodno komisijo prav nobenega pritiska. Ljudstvo na ta način neomajno izraža svojo voljo, svojo narodno zavest in svojo opredelitev za Jugoslavijo. Dejstva, ki so zapisana po teh zidovih pa glasno govorijo o tem, da sta bila v borbi zoper fašizem v Julijski krajini edina zaveznika združenih narodov kompaktno slovensko in demokratično italijansko prebivalstvo. Vse to za mednarodno komisijo ni in ne more biti zvijača.«⁷⁴

V času pred in med obiskom mednarodne komisije se je propaganda na obeh straneh močno okrepila in se vidno izražala tudi v mestih. Aktivisti proitalijanskih organizacij so konec marca izvedli obsežno napisno akcijo v Gorici. Ponoči so na skrivaj splezali na strehe hiš in po njih narisali savojske (neofašistične) znake in izobesili zastave s savojskim grbom. Tako so naredili tudi na strehi Ljudskega doma.⁷⁵ Po nekaterih informacijah naj bi te aktiviste za brisanje napisov in delanje novih, plačevalo proitalijanske organizacije po 200 lir na vsakega za akcijo.⁷⁶

Ker se januarja še ni vedelo natančnega datuma, kdaj bo komisija prišla na Primorsko, je bilo potrebno, da so še intenzivnejše priprave za njen sprejem stekle že konec tega meseca. Po vseh okrajih so se vrstili sestanki okrajnih aktivistov in aktivistk, na katerih so razpravljali o razmerah v določenih krajih, poteku priprav, težavah, naklonjenosti ter sodelovanja ljudi pri teh pripravah in podobno. Na teh sejah so naredili tudi zapisnike, v katerih so opisali vsak kraj posebej, kako se je pripravljaj na sprejem komisije. Za čas od 1. februarja do 31. marca so javnemu tožilcu za Goriško okrožje Mirku Šlibarju, Okrajni NOO takole poročali o svojem delu:

»Okraj Brda: [...] Slavoloki, napisi po hišah, itd. pričajo o tem, da je volja Bricev neomajna in da hočejo le priključitev k FLRJ.

Okraj Miren in Komen: Ta dva okraja spadata med najboljše okraje Goriškega okrožja. Borbenost in enotnost ljudstva je tu tolikšna, kot le malo kje drugje. To pričajo naravnost

⁷³ Splošni ukaz št. 28 je objavil Glas zaveznikov (uradno glasilo ZVU) 19. decembra 1945 in je določal, na katerih mestih oz. površinah se sme, oz. se ne sme pisati politično-propagandnih napisov in grafitov. Ukaz sem opisal v diplomskem delu.

⁷⁴ Primorski dnevnik, leto II, št. 235, 7. marec 1946, str. 1.

⁷⁵ Primorski dnevnik, leto II, št. 257, 2. april 1946, str. 2.

⁷⁶ Bilten odseka za informacije VUJA (brez datuma). AS 1818 PNOO, t. e. 6, a. e. III.

umetniški slavoloki, z zelenjem okinčane vasi, poplava napisov in gesel po hišah in žilavost in odpornost ljudstva proti vsem napadom reakcije. [...] KNOO Rihemberk: Pripravili bomo še ostale napise in slavoloke. Z zvonjenjem bomo naznanili prihod mednarodne komisije.

Okraj Gradiška, Krmin: Stanje je odlično. Oba okraja s slavoloki, napisi, itd. izpričujeta svojo enotno voljo, da se priključita k FLRJ.

Okraj Gorica: [...] Obnovili bomo vse zidne napise. Na tablo se bo napisalo število padlih partizanov in garibaldincev, internirancev in slično. Postavilo se jo bo na vidno mesto.

Okraj Kobarid: KNOO Borjana: Poskrbeli bomo za okrasitev in napise v vasi za prihod mednarodne komisije. [...] KNOO Idsko: Postavili bomo v vasi še nekaj slavolokov, okrasili hiše z zelenjem, razobesili po hišah sliko maršala Tita ter obnovili napise. [...] KNOO Staro selo: Sredi vasi bomo postavili drog, na istega pa zvezdo z električno napeljavo, tako da bo svetila celo noč.

Okraj Kanal: Sklenili smo, da bomo poživeli našo stvar z napisi po hišah.⁷⁷

Kot so mi potrdili tudi informatorji, velika večina ljudi ni nasprotovala politično-propagandnim napisom in grafitom, ki so jih po njihovih hišah in zidovih pisali aktivisti in aktivistke projugoslovanskih organizacij. Nekateri pa se s tem niso strinjali in jim niso pustili, da bi pisali po njihovih hišah in so bili zaradi tega javno grajani; tako je Soški tednik v rubriki »Ali veste?« pisal, »da je neki Cencič iz Volč imel napis čez celo pročelje hiše: *Grazie al duce!* (Hvala dučeu), in to prav do kapitulacije Italije. Danes ko gre za naš življenjski obstoj, za našo svobodo, pa ni dovolil slovenskega napisa.«⁷⁸ So pa bili drugi za svojo samoiniciativo in požrtvovalnost tudi nagrajeni. Na sestanku KNOO iz Rihemberka (Branika) so določili, da bodo aktivistu, ki je samoiniciativno naredil nove politično-propagandne napise in grafite po zidovih in hišah, izplačali denarno nagrado v vrednosti 1000 lir.⁷⁹

Med priprave za sprejem komisije so sodili tudi politično-propagandni napisi na hribih. Konec marca so pionirji iz Bilj izdelali iz kamenja na griču nad vasjo velik napis *Tito*, isto je naredila mladina iz Gorenje Brestovice. Mladina iz Sela je požagala del gozda in iz borovcev napravila napis *Tito*.⁸⁰ Na enem izmed drugih kraških hribov pa naj bi ime tedanjega jugoslovanskega voditelja 60 kmetov in delavcev iz okolice izdelovalo iz kamenja kar štiri dni. Vsaka črka naj bi bila velika 63 metrov.⁸¹

Da bi mednarodna razmejitvena komisija lažje razumela zahteve slovenskega ljudstva, je študijski oddelek pri PNOO-ju pripravil parole, ki so jih prevedli v angleščino, ruščino in francoščino. Te parole so aktivisti in aktivistke uporabili tudi za politično-propagandne napise in grafite ter so bile: *Tukaj živimo Slovenci od pantiveka; Borili smo se za Jugoslavijo in samo v njej vidimo našo rešitev; Živeli zavezniki!; Za nas ni življenja brez Jugoslaviji; Hočemo živeti v Jugoslaviji!; Dovolj je bilo zatiranja pod Italijo, ni za nas življenja izven Jugoslavije; Plebiscit za Jugoslavijo smo izglasovali s krvjo; 46 tisoč naših najboljših je padlo, da bi mi živeli v Jugoslaviji; Zaradi ljubezni do Jugoslavije so padali naši talci in gorele naše vasi.*⁸² V Šklednju so aktivisti in aktivistke napisali tudi druge parole v angleščini: *Americans, British, help us join Yugoslavia!* (Američani, Britanci, pomagajte nam k priključitvi z Jugoslavijo); *Let us be free on our soil!* (Pustite nas svobodne na naši zemlji) in *We want Tito!* (Hočemo

⁷⁷ Javni tožilec za Goriško okrožje. Poročilo o delu za čas od 1. 2. – 28. 2. 1946; Poročilo o delu za čas od 1. 3. – 31. 3. 1946. AS 1818 PNOO, t. e. 31, a. e. II/1.

⁷⁸ Soški tednik, leto II, št. 8, 23. februar 1946, str. 6.

⁷⁹ Javni tožilec za Goriško okrožje. Poročilo o delu za čas od 1. 2. – 28. 2. 1946; Poročilo o delu za čas od 1. 3. – 31. 3. 1946. AS 1818 PNOO, t. e. 31, a. e. II/1.

⁸⁰ Soški tednik, leto II, št. 15, 13. april 1946, str. 3.

⁸¹ Slovenski poročevalec, leto VII, št. 56, 7. marec 1946, str. 2.

⁸² Parole. AS 1818 PNOO, t. e. 6, a. e. II/5.

Tita).⁸³ V briški Medani pa so na pročelju sedeža KNOO naredili velike politično-propagandne in električno osvetljene napise *Tu živijo Slovenci od pantiveka!*, ki so bili napisani v ruščini, angleščini in francoščini.⁸⁴

7. marca 1946 je prišla v Trst dolgo pričakovana mednarodna razmejitvena komisija v sestavi: dr. Mosley (ZDA), Woldock (VB), Geraščenko (SZ) in Olram (F), vsi z ekipami sodelavcev. Najprej se je ustavila in preučila stanje v Trstu in okolici, nato je obiskala kraje v Istri, 26. marca pa je prispela v Gorico, kjer se je na Travniku zbralo deset tisoč ljudi, ki so manifestirali za priključitev k Jugoslaviji. Vztrajali so do večera, nakar so začeli manifestirati ljudje, ki so zahtevali priključitev k Italiji. Kot prvo je komisija na goriškem obiskala Opatje Selo, Doberdob in ostali Kras, v naslednjih dneh pa je obiskala še Postojno, Kanalsko dolino, Brda in okolico Gorice. Ker ljudje niso vedeli, kdaj in kam se bo komisija odpravila, so imeli določene posebne opazovalce po vaseh, ki so ljudi ob morebitnem prihodu komisije na to opozarjali z zvonjenjem. Ljudje so nato navadno hitro pritekli iz hiš s transparenti in zastavami ter naredili špalir, skozi katerega se je z avti zapeljala komisija. Po vaseh se je sestala z predstavniki lokalnih oblasti, župnikom ali kakšnim veljakom v šoli ali kakšni drugi hiši in se zadržala tudi po več ur. Zunaj pa so zbrani ljudje prepevali pesmi, vzdikali Jugoslaviji, ponekod so celo plesali »kolo«. Ob odhodu komisije iz vasi so jo ljudje osipavali z cvetjem, ves čas je zvonilo. Vsekakor so ob tem člani komisije opazili tudi propagandne, politično-propagandne napise in grafite, ki so izražali želje po priključitvi tega ozemlja k Jugoslaviji ali ponekod k Italiji. Vendar pa je vprašanje, koliko se je komisija ozirala na te napise in grafite, tako kot je vprašanje, koliko je resnično vključila svoja celotna opažanja in ugotovitve s terena v svoja poročila. Ta dvom še okrepi dejstvo, da je komisija po svojem odhodu pripravila kar štiri različne mejne predloge in ne enotnega, kot je bilo v začetku sprejeto, kar pa je bilo v skladu s političnimi odločitvami posameznih držav. A ljudje, pa tudi aktivistke in aktivisti na terenu tega po večini niso vedeli, verjeli so da bodo z javnim izražanjem komisijo lahko prepričali v realnost, ki so jo doživljali. Če navedem mnenje le enega od informatorjev:

»Po vojni, za čas pred prihodom komisije, smo delali dan in noč. Takrat sem bil mladinec. Mi smo imeli predvsem naloge, da bi čimbolj lepo okrasili našo vas, da bi komisija lahko videla da smo tu Slovenci. Tako so nam rekli 'partijci' in mi smo ta navodila z veseljem izvrševali. V mladinski organizaciji nas je bila večina mladine iz vasi. Na začetku in na koncu vasi smo naredili po en slavalok, takega da si lahko hodil po njem. Po hišah smo napisali naše zahteve po priključitvi k Jugoslaviji. Dekleta in žene so doma šivale zastave. Tem našim dejanjem ni nihče nasprotoval, tudi domači so me podpirali, čeprav ni bil v naši družini nihče komunist ali 'partijec'. Ob obisku komisije je bila vsa vas okinčana in vsi ljudje smo jo nestrpnost pričakovali. Vladala je prava evforija, vsa vas se je zbrala. Komisija se je zadržala nekaj ur, v prostorih osnovne šole se je pogovarjala z našimi funkcionarji. Medtem smo bili vsi zunaj in ko je odšla, smo jo tudi bučno pozdravili. Po tem nisem bil kot mladinec več aktiven. Podrli smo le še slavoloke, pospravili zastave, napise po zidovih pa pustili. Potem se jih ni več tako pogosto pisalo.«⁸⁵

⁸³ Primorski dnevnik, leto II, št. 237, 9. marec 1946, str. 1.

⁸⁴ Poročilo za Brda za marec 1946. AS 1818 PNOO, t. e. 56, a. e. IV/6.

⁸⁵ Ustna izjava M. K. (hranim v osebni arhivu).

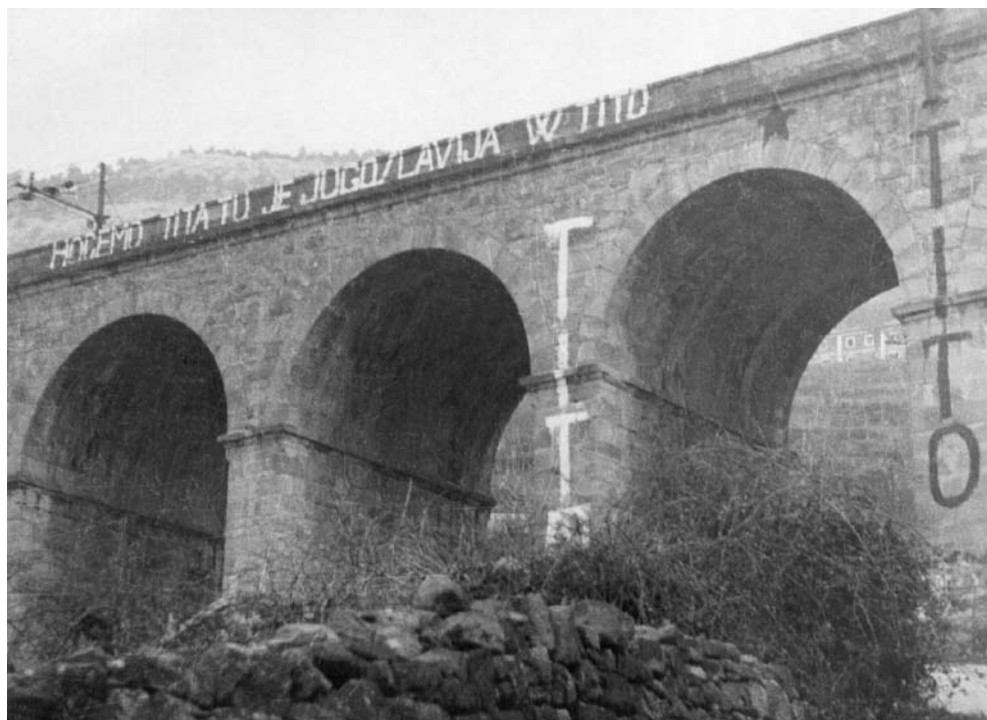

Čas po odhodu komisije

Po odhodu mednarodne razmejitvene komisije se je stanje na terenu precej umirilo. Večina dogajanja je bila usmerjena zopet za pogajalske mize, na Primorskem pa se je so ljudje še naprej živeli v negotovosti. Od te negotovosti, slabega gospodarskega stanja, posledic vojne in osebnih tragedij so bili ljudje izmučeni in želeli so si miru in rešitve mejnega vprašanja. 10. februarja 1947 so Jugoslavija, Italija in ostale štiri države (Francija, Velika Britanija, Sovjetska zveza in ZDA), ki so sodelovale pri določitvi meje, podpisale dogovor o razmejitvi, ki pa ni bil še dokončen, saj je pod vprašajem ostalo še tržaško ozemlje. Vendar ta nova meja ni zadovoljila niti Italije, niti Jugoslavije in grobo posegla v življenja tukaj živečih ljudi. 15. septembra 1947 je ta meja tudi uradno začela veljati.

Od odhoda razmejitvene komisije naprej politično-propagandni napisi in grafiti vsaj v tako množičnem številu niso več nastajali. Še največ jih je nastajalo že tradicionalno ob 27. aprilu in 1. maju ter nekaterih drugih pomembnih dogodkih, a v vse manjšem številu.

Kako se lahko politične odločitve dotaknejo ljudi in se izrazijo tudi skozi politično-propagandne napise in grafiti, so pokazali dogodki, ki so se zgodili v mednarodnih političnih odnosih junija 1948. Takrat so glavne evropske komunistične stranke na drugem zasedanju Informbiroja v Bukarešti izključile Komunistično partijo Jugoslavije (KPJ) iz svojih vrst. Tita in njegove najožje sodelavce so obtožile obenem levičarskih in desničarskih zablod. Bistvo spora, ki je že nekaj mesecev divjal za kulisami, pa je bilo drugačno, saj ga je pogojevalo vprašanje, kdo naj vlada v Jugoslaviji: domači politični vrh ali Stalin preko svojih posrednikov. Izobčenje KPJ iz Informbiroja in s tem tudi Jugoslavije iz komunističnega bloka, je sprejela

Slika 6: Najpogosteje uporabljena gesla pred prihodom mednarodne razmejitvene komisije (Fototeka Oddelka za zgodovino Narodne in študijske knjižnice v Trstu, fond ZVU).

svetovna javnost kot enega najpomembnejših ideoloških in političnih povojnih dogodkov, saj je v temeljih spremenilo razmerje sil v srednji Evropi. Vsi ti dogodki pa so verjetno še močnejše kot v notranjosti države, odmevali tudi na meji, ki naj ne bi bila le državna, ampak tudi ideološka. V Trstu in Gorici je ta izključitev najprej povzročila zmedo, nato pa je večina tržaških komunistov izrekla podporo Informbiroju in obsodila KPJ. Privrženci Tita so se znašli v manjšini, vseeno pa so se uspeli na novo organizirati. Zaradi Informbiroja je tako na Tržaškem in Goriškem prišlo do ostrega razhajanja med Komunistično partijo Italije in med tistimi, ki so še naprej podpirali Tita. Razkol je ločil mnoge prijatelje, znance, vojne tovariše, razdruževal družine in prizadejal slovenski skupnosti nepopravljivo škodo.⁸⁶

Ta razkol se je odražal tudi v politično-propagandnih napisih in grafitih, ki so postali kmalu tarče enih ali drugih pristašev. Na slovenski strani meje so seveda predvsem množične organizacije poskrbele, da so se takoj izbrisali ali prebelili politično-propagandni napisi, kateri so nastali še za časa obiska mednarodne razmejitvene komisije ali po njej in ki so na kakršen koli način propagirali Sovjetsko zvezo in Stalina, ostali pa so mnogi tisti, ki so propagirali Tita, Jugoslavijo in KPJ. Na italijanski strani meje je bilo drugače. Tam so politično-propagandni napisi in grafiti, ki so nastajali ob prihodu mednarodne razmejitvene komisije, pred njo ali po njenem odhodu, in ki so izražali zahteve po priključitvi k Jugoslaviji ter propagirali Tita in Kardelja, sedaj dobili nove vsebine. Zagovorniki informbiroja so jih tudi na skrito brisali in belili ter sočasno delali napisne akcije. Ena takih se je zgodila tudi v Dolini, kjer so »informbirojevci« popisali celo sprednje pročelje prosvetnega doma z parolami: *Titovci ven iz naše vasi, pojdite v Ljubljano!*; *Živel mir*; *Živel Vidali, smrt Babiču!*; *Ž. tovariš Stalin, smrt Titu!*; *Titovci morilci naroda!* in drugimi.⁸⁷

Poleg teh aktivistov pa je resolucija Informbiroja razdelila in prestrašila tudi ostale Slovence na italijanski strani meje in v coni A STO, kar so mi potrdili tudi nekateri informatorji: »Nekateri ljudje so se ob resoluciji informbiroja močno prestrašili, kaj bo sedaj. Hitro so zbrisali in prebelili napise na svojih hišah, da jih ne bi nasprotniki zaradi tega preganjali. Na naši hiši smo napise prebelili že takoj po določitvi meje, predvsem zaradi tega, ker smo hišo želeli osnažiti in tako, da s tem nismo imeli problemov. Sicer pa niso okoli hodili kakšni aktivisti, ki bi ljudi silili, da bi zbrisali napise, ki so simpatizirali s Titom in Jugoslavijo in tudi tisti, ki so si na hišah te napise pustili, se jim ni nič zgodilo.«⁸⁸

Po teh dogodkih so politično-propagandni napisi in grafiti za nekaj desetletij izgubili svoj pomen. Ob svečanih priložnostih in obletnicah so se politično-propagandni napisi sicer še pojavljali, a ne na hišah in zidovih, temveč le na govorniških odrih ali v notranjosti šol in dvoran. Ti napisi tudi niso bili na stene napisani, temveč so bili skupaj zbiti ali zlepljeni iz lesenih ali papirnatih črk in so bili obešeni na stene. Vsakih nekaj let je le tu in tam na novo nastal politično-propagandni napis na kakšnem hribu ali pa so ga množične, predvsem mladinske organizacije obnovile.

Nove vrste grafitov, ki jih danes poznamo, pa so se na širšem jugoslovanskem in slovenskem prostoru v urbanih mestnih jedrih pojavili v drugi polovici sedemdesetih in predvsem v osemdesetih letih. Vendar so bili omejeni res le na urbani prostor večjih mest in na Goriškem so množično nastajali le v Gorici in deloma v Novi Gorici. Množično so politično-propagandni napisi in grafiti tudi v ruralnem okolju nastajali ob osamosvojitvi Slovenije, predvsem v osamosvojitveni vojni. Takrat so aktivisti in drugi ljudje uporabili parole *Jla Barbari*, *Živela samostojna Slovenija*, *Nočemo okupatorske vojske*, in podobni. Znova so oživel tudi neka-

⁸⁶ Kacin-Wohinz 2000: 131-135, n. d.

⁸⁷ Fotografijo hrani fototeka Oddelka za zgodovino NŠK v Trstu. Objavljena je bila tudi v Kacin-Wohinz 2000: 132, n. d.

⁸⁸ Ustna izjava V. T. (hranjen v osebni arhivu).

teri že pozabljeni, npr. *Srbe na vrbe*. Tako kot po vsej Sloveniji, so se tudi na Primorskem zamenjevala imena naselij, ulic, šol ter uradov in skupaj z njimi so se (zopet) zamenjali tudi propagandni napisi, ki so te institucije in kraje označevali. Politično-propagandni napisi in grafiti iz časa po drugi svetovni vojni *Tukaj je Jugoslavija!* ali *Mi smo Slovenci!* so v tem času v obeh in zavesti ljudi že tretjič spremenili svojo sporočilnost.

Ob iskanju in dokumentiranju teh napisov in njihovih ustvarjalcev na terenu, se mi je vsilila misel, da tako kot umirajo akterji teh napisov in grafitov, tako tudi slednji izginjajo. In z obojimi izginjajo tudi zgodbe o pomembnem času in vsakdanjiku, ki so ga živeli ljudje na Goriškem in Primorskem. In ta vsakdanjik je bil, spontan ali ne, njihov. Ravno zato menim, da bi morali biti ti napisi tudi ustrezno dokumentirani, kar sem vsaj deloma storil na terenskem delu in predstavil v prilogi k diplomu. Podobno je tudi z aktualnim napisom na Sabotinu. Samih napisov in grafitov verjetno ne bo mogoče ohraniti, saj so napisani predvsem na zasebnih hišah, vprašanje pa je tudi, kakšen smisel bi imelo to početje. Velik del napisov je tudi že izginil oziroma propadel. Menim pa, da je ravno dokumentacija, ki vsebuje fotografiranje, izmero in opis teh napisov ter morebitne zgodbe informatorjev okrog njih, prava pot, katera bi omogočila, da napisov ne bi morda odkrivali čez nekaj sto let pod ometi arheologi ali pa da bi bil ta pomemben del vsakdanjega življenja ljudi celo za vedno pozabljen. Seveda je to naloga in dolžnost za to postavljenih institucij in ljudi, ki skrbijo za varstvo naše kulturne dediščine. Na ta način bi bilo potrebno dokumentirati tudi napis na Sabotinu. Njegova ohranitev praktično ni mogoča, menim pa, da bi bilo potrebno dokumentirati ne le prvotni napis *Naš Tito*, temveč tudi vse ostale, ki so se na njegovem mestu pojavljali (in se še pojavljajo) in družbena dogajanja v zvezi z njimi. Tako tudi menim, da so vsa razpravljanja glede ohranitve

Slika 7: Politično-propagandni napisi in grafiti po Informbiroju. Dolina, poleti 1948 (Fototeka Oddelka za zgodovino Narodne in študijske knjižnice v Trstu, fond ZVU).

ali neohranitve napisa, brezpredmetna, če v osnovi ne dokumentiramo teh dogajanj, ki na tak ali drugačen način posegajo in oblikujejo človekov vsakdanjik. Kot smo videli, so lahko tudi »nespontani in politično motivirani« procesi za raziskovalca lahko izredno zanimivi in ravno zaradi tega drugačni od »spontanih« izrazov ljudskega mišljenja – če že sploh delimo kaj na spontano in nespontano. Kajti če z izgovorom, da artefakti in predmeti, torej nosilci materialnih ali pa tudi nosilci duhovnih kultur, ki so nastali pod vplivom raznih ideologij, zaradi tega niso vredni strokovne ali laične obdelave, lahko z izločevanjem začnemo pri samih začetkih človeške civilizacije.

Summary

Propaganda and Political-propaganda Writings and Graffiti in Primorska Before, Between and After the Second World War

Andrej Ferletic

The first massive appearance of political-propaganda writings and graffiti in Goriška and also in some other places in the Littoral, was in the 1920's. Graffiti, created by Slovene activists, were the response on fascist oppression of the Slovene people in the land, which was annexed to Italy. At the same time, the political-propaganda writings on objects, were also created by Italian activists and were also ordered to be written by fascist state authority. After the eruption of World War II, the situation in the Littoral was not essentially changed, only, that the writing of political-propaganda writings and graffiti was organized by National-Liberation Front that gained much on its organization after the capitulation of Italy in September 1943, when these places were occupied by Germany. Till the end of World War II, political-propaganda writings and graffiti under the patronage of National-Liberation Front appeared more often. At the beginning of May in 1945, Yugoslavian army liberated the Littoral, but had to withdraw soon from one part of it because of the demands of the allies. They made a compromise to divide the land in two cones until the ultimate solution of the border between Italy and Yugoslavia was made. Beside diplomatic efforts to define the border, the statesmen decided to send a special international commission on the "conflict" area, which was to study the situation on the terrain and hand the conclusions to the peace conference in Paris. This took place in March in 1946. The time before the arrival of the commission, was marked with the massive appearance of the propaganda and political-propaganda writings and graffiti in Goriška and the Littoral. After the departure of the commission in April 1946, the writings and graffiti were emerging periodically and more rarely, mostly at holidays, anniversaries and other special occasions. Today, graffiti and political-propaganda writings, which emerged again in the second part of the 70's, can be found in the urban areas. Those that emerged in the years before, between and after the World War II, are scarce and still remain scientifically not studied.